

خاورشناسان و حدیث امامیه؛ طبقه‌بندی و تحلیل پژوهش‌ها

علی حسن نیا^۱

علی راد^۲

چکیده

مقدمه ارزیابی علمی رویکرد خاورشناسان به حدیث امامیه، مواجهه بدون واسطه با نگاه‌های آنان است. این مهم جز با تتبع گسترده در میراث مکتوب آنان و مطالعه موردی هریک از آنها میسر نخواهد بود. این نوشتار - که برآیند هشت ماه مطالعه میدانی و کتابخانه‌ای داخل و خارج از کشور و مبتنی بر پژوهش‌های پیشین نشر یافته فارسی و عربی است - ابتدا مأخذشناسی دقیق و جامعی از پژوهش‌های خاورشناسان درباره حدیث امامیه ارائه نموده، سپس این پژوهش‌ها را در قالب یک الگوی منطقی طبقه‌بندی و گزارش می‌کند. نتایج این پژوهش در پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی چون میراث مکتوب شاخص خاورشناسان درباره حدیث امامیه کدام است؟ در این میراث خاورشناسان چه مسائل و موضوعاتی از حدیث امامیه را بررسی کرده‌اند؟ و مسائلی از این دست، سودمند خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: حدیث امامیه، خاورشناسان، گونه‌پژوهی، مأخذشناسی.

اشاره

آگاهی از دغدغه‌ها، شبهات، مسائل علمی و نتایج پژوهش‌های حدیثی خاورشناسان، برای پژوهش‌گران و مراکز تحقیقاتی جهان اسلام، ضرورتی علمی و پژوهشی است و در پیشبرد طرح‌های حدیث پژوهی راه‌گشا است. گاه آگاهی از موضوعات یک همایش پژوهشی خاورشناسان، شبهات و تازه‌های نشرآنان، ممکن است در ذهن پژوهش‌گر مسلمان

۱. نویسنده مسئول، استادیار دانشگاه شاهد، گروه علوم قرآن و حدیث.

۲. استادیار دانشگاه تهران، پردیس فارابی قم، گروه علوم قرآن و حدیث (ali.rad@ut.ac.ir).

بارقه‌هایی ایجاد کند و او را به کاویدن مسئله و یافتن پاسخی درست و منطقی، به تکاپو وادارد. همچنین آگاهی از میراث حدیث پژوهی غربیان، ضمن افزایش دامنه دانسته‌های تخصصی پژوهش‌گران مسلمان، می‌تواند از انتشار شبهات کاذب علمی در سطح جامعه دانشگاهی پیشگیری کند.^۳ افزون بر این، یکی از ضروری‌ترین مباحث و مسائلی که در هر تحقیق علمی مورد نظر است، دسته‌بندی‌های معقول و منطقی و رهیافت نتیجه از تحلیل‌ها است. به عبارت بهتر، در پژوهش‌ها، به ویژه از جنس توصیفی - تحلیلی، بیش از هر اقدامی بایسته است نسبت کلیه عناوین پژوهشی مورد نظر شناسایی و سنجیده شده، سپس در مقولاتی چند عنوان بندی شوند. پس از آن، به تفکیک عنوان هر فصل، نوشته‌های احصا شده مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرند.

بر این باوریم که مقدمه دست‌یابی به نگاهی جامع و درخور، در حوزه ایده‌پردازی غربیان در حدیث شیعه، شناخت رویکردها، ایده‌ها و اندیشه‌های آنان از لا به لای نگاشته‌هایی است که آنان در طول سالیان نگاشته‌اند. این مهم با تتبع در مجموعه قلم‌فرسایی‌های ایشان و مطالعه مورد به مورد فعالیت‌ها میسر است. به تعبیر زیباتر و ازگان، «مآخذشناسی» و «گونه‌شناسی» مقدمه‌ای است بر «روش‌شناسی» و «آسیب‌شناسی» که باید به گونه‌ای «توصیفی» و مبتنی بر «تبیین و تحلیل» آثار صورت پذیرد. از این رو، کوشیده‌ایم به اهم تلاش‌های مکتوب حدیثی آنان در حوزه امامیه دست یابیم.

در این نوشتار برآنیم تا با احصای دقیق و کامل مجموعه اقدامات پژوهشی صورت گرفته از سوی خاورشناسان در حدیث شیعه امامیه، تحلیل درست و منطقی از برآورد آثار داشته باشیم. بدین منظور، ابتدا مبحثی با عنوان «گونه‌شناسی حدیث شیعه پژوهی خاورشناسان» ذکر می‌شود و مقصود، آن است که به یک دسته‌بندی درست و منطقی از مجموعه فعالیت‌های حدیثی آنان دست یابیم. ویژگی منحصر به فردی که در این قسمت وجود دارد، تقسیم‌بندی نو و بدیعی است که پیش از این در تحقیقات صورت گرفته در خصوص خاورشناسان بی‌سابقه بوده است. همت بلیغ داشته‌ایم تا به «مآخذشناسی» آثار تولید شده در این باب پردازیم و سپس به «گونه‌شناسی» مورد نظر دست یابیم.

امید است این گونه‌شناسی، با توجه به احصای کمابیش تام آثار شاخص در این حوزه، بتواند به صورت دقیقی مورد استناد قرار گیرد. هدف از این نوشتار رسیدن به این پرسش اساسی است که «افراد و پژوهش‌های شاخص خاورشناسان در حوزه مطالعات حدیثی شیعه»

۳. «بانوان خاورشناسان شیعه پژوه»، مبحث «اشاره».

امامیه چیست؟»، «این پژوهش‌ها را به چند دسته و موضوع می‌توان تقسیم کرد؟». همچنین، رسیدن به یک «مآخذشناسی جامع در آثار» و «روش‌شناسی» آثار در هر بخش نیز از اهداف مورد نظر در پژوهش است. طبیعی است که نتایج حاصل از پاسخ به این پرسش‌ها، به مسئله اساسی «مبانی، رویکردها و روش‌های آنان» و «تحلیل، نقد و ارزیابی» منجر خواهد شد که محل نوشتاری دیگر خواهد بود.

۱. الگوهای طبقه‌بندی

در پژوهشی که در باب حدیث پژوهی شیعه امامیه در نگاشته‌های خاورشناسان صورت گرفته،^۴ نویسنده محترم بر این باور است که رویکرد بیشتر مقالات حدیث پژوهی غربیان در باره حدیث شیعه، «رویکردی تاریخی» است، که در پژوهش‌هایی چون روش‌شناسی و ساختارشناسی، مطالعات رجالی، تاریخ حدیث و... نمود یافته است و با درنگ در عناوین و شمارگان مقالات غربیان می‌توان گفت «مطالعات فقه الحدیثی» پس از بررسی‌های تاریخی، دومین عرصه حضور آنان در حدیث پژوهی به شمار می‌آید. از این رو، موضوعات مورد مطالعه آنان را در موضوع فقه الحدیث به زیرشاخه‌های زیرتقسیم می‌شود: الف) فقه و حقوق، ب) قرآن پژوهی؛ احادیث تفسیری، ج) سیره پژوهی؛ پیامبر ﷺ، صحابه و معصومان علیهم‌السلام، د) کلام و عقاید؛ احادیث اعتقادی، فرق و مذاهب، آثار روایی کلامی، ه) حدیث و جامعه‌شناسی.

در مطالعه فوق دو نکته برجسته می‌نماید: اول، این که به باور نویسنده، رویکرد بیشتر مقالات حدیث پژوهی غربیان درباره حدیث شیعه، رویکردی تاریخی است و دیگر، دسته‌بندی پنج‌گانه‌ای است که ایشان از مطالعات خاورشناسان در حدیث شیعه ارائه کرده‌اند. درباره نکته اول، باید گفت که یکی از روش‌هایی که همواره شرق پژوهان بر مطالعات اسلامی و به ویژه شیعی نظر داشته‌اند، بهره بردن از رویکردی تحلیلی-تاریخی است. تفصیل و تبیین این مسئله و بررسی و تحلیل این که این روش چه مزایا و معایبی در پی دارد، خود نیاز به مبحثی مستقل داشته و از حوصله این نوشتار خارج است،^۵ اما آنچه در اینجا و به مناسبت مطلب، بایسته ذکر است، این که در روش تحلیلی-تاریخی، خاورشناسان

۴. رک: «حدیث پژوهی در نگاشته‌های مستشرقان». نیز رک: «محوهای مطالعه در مستشرقان و حدیث».

۵. برای آشنایی بیشتر رک: «رویکرد تاریخ‌نگری و پدیدارشناسانه خاورشناسان به مبانی اعتقادی تشیع»؛ «روش پدیدارشناسانه غربیان در شیعه‌شناسی»؛ «التشیع و الإستشراق».

می‌کوشند مؤلفه‌های اعتقادی تشیع را با توجه به ریشه‌ها و تحول‌های تاریخی بررسی کنند؛ زیرا اصولی همچون امامت، مهدویت، مرجعیت و... در بستری از رویدادهای تاریخی پدید آمده‌اند. این شیوهٔ بیش‌تر خاورشناسان پیش از قرن بیستم تا آغاز آن، مانند: فان فلوتن^۶ (۱۸۶۶-۱۹۰۳ م)، دارمستتر^۷ (۱۸۴۹-۱۸۹۴ م)، گلتسیهر^۸ (۱۸۵۰-۱۹۲۱ م) و... بوده و هنوز هم چنین رویکردی در میان‌شان ساری است. از این رو، گزاره نیست اگر گفته شود، بیشتر پژوهش‌های غربیان با رویکرد تاریخی به مکتوبات حدیثی شیعه توجه داشته‌اند، آن‌چنان که در پژوهش‌های پیش‌گفته اشارت‌ش شد؛ زیرا اولاً، بین مطالعات اصول و مبانی شیعی و مباحث حدیث پژوهی به صورتی گسترده، ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد و ثانیاً، بررسی مورد به مورد مطالعات آنان نشان می‌دهد که ایشان در پژوهش‌های حدیثی خود همواره عقبهٔ زمانی ادبیات حدیث را به عنوان یک اصل در نظر گرفته و به عبارت بهتر، از زاویهٔ دید «تاریخ حدیث» به تحلیل و نقد می‌نشینند. آندرو نیومن^۹، از شیعه پژوهان معاصر، در مقدمهٔ پژوهشی - که بر مجموعه‌های روایی اولیهٔ شیعه متمرکز است - می‌نویسد:

... رویکردی تاریخی به احادیث شیعهٔ دوازده امامی که از بحث‌های بی‌پایان مربوط به اعتبار [احادیث] دور باشد - آنچه که از آغاز پژوهش‌های غربی دربارهٔ احادیث اهل تسنن، مشخصهٔ این پژوهش‌ها بوده است - مفید به نظر می‌رسد، به خصوص اگر بر مجموعه‌های روایی متعدد، تفاوت‌های بین آنها و به ویژه شرایط گوناگونی که هر یک از مجموعه‌ها در آن شرایط گردآوری شده است، متمرکز شود.^{۱۰}

و اما درباره نکتۀ دوم، گونه‌شناسی مذکور، هر چند به ظرافت و دقت انجام گرفته و از باب آشنایی و مقدمه دقیق می‌نماید، اما به دلیل گزارش ناقصی که از مجموعهٔ آثار خاورشناسان انجام شده، مکفی نیست؛^{۱۱} چرا که پیش از هر اقدامی بایسته است نسبت کل عنوانین پژوهشی خاورشناسان را با موضوعات حدیثی حدیث پژوهان مشخص کنیم و به یک الگوی

6. Gerole Van Vloten.

7. James Darmesteter.

8. Ignaz Goldziher.

9. Andrew Newman.

10. The Formative Period of Twelver Shī'ism, p. 73.

۱۱. شایان ذکر است که نویسنده در نوشتار خود ادعای تام نداشته و آنچه در نظری بوده، تحلیلی از اندیشهٔ استشرافی در حدیث شیعه با توجه به برخی از آثار مهم و شاخص بوده است.

مطلوب، علمی و روش‌مند در گونه‌های پژوهشی خاورشناسان در حدیث شیعه امامیه دست یابیم. بدین منظور، به ناچار باید از کم و کیف، فراوانی و عناوین آنها اطلاعات دقیقی در دست داشته باشیم تا براساس این داده‌ها، تحلیلی جامع و درست از مجموعه آثار منتشر شده ارائه دهیم. برای رسیدن به این مهم دو الگوی ذیل پیشنهاد می‌شود:

۱-۱. دانش محور

در الگوی اول با توجه به دسته‌بندی صورت گرفته در «هندسه دانش‌های حدیثی»، آثار منتشر شده خاورشناسان را ذیل هر دسته جای داده و به بررسی و تحلیل می‌پردازیم. به عبارت دیگر، شیوه دست‌یابی به نتیجه در اینجا به شیوه «قیاس کل به جزء» است؛ یعنی ابتدا عناوین شاخه‌های علوم حدیث را در نظر گرفته و سپس آثار در عناوین مرتبط با هر شاخه کدگذاری خواهند شد. می‌توان مراحل انجام کار در این فرایند را این گونه برشمرد:

الف) شناسایی پژوهش‌های استشرافی در حدیث شیعه امامیه (مأخذشناسی)،

ب) کدگذاری هر پژوهش با توجه به عناوین اصلی و فرعی دانش‌های حدیثی

(گونه‌شناسی)،

ج) مطالعه و بررسی داده‌ها و برون‌داد توصیفی تحلیلی از هر کدام (تحلیل و

روش‌شناسی)،

د) نتیجه‌گیری نهایی (نقد و آسیب‌شناسی).

این روش گرچه از جهاتی مطلوب و قابل پذیرش است، اما به دلیل عدم انطباق کامل پژوهش‌ها با عناوین شاخه‌های مطالعات حدیثی و نیز اختلاف نظر در عناوین و شاخه‌های فنون حدیث پژوهی حدیث پژوهان شیعه و سنی نزد علمای هر دو فرقه، در مقام عمل، کارایی صدر در صد مقبولی ندارد؛ ضمن آن که، بسیاری از آثار خاورشناسان بدون در نظر گرفتن شاخه‌های حدیثی به نگارش درآمده‌اند و برخی از آنان در ذیل دو یا چند شاخه حدیثی جای می‌گیرند و این امر کار را بر دسته‌بندی آنها مشکل می‌سازد. به عبارت دیگر، سبک مطالعات حدیثی خاورشناسان با سنت جاری در جهان اسلام تفاوت جدی دارد و این تفاوت در حدیث پژوهی خود را نشان داده است. در این روش، عناوین و گونه‌های مطالعات حدیثی در هندسه دانش‌های حدیثی از پیش تعیین می‌شوند، و سپس مطالعات صورت گرفته در ذیل هر دسته به تناسب عنوان و موضوع جای داده می‌شوند. از این رو، در سیر پیش‌گفته، مرحله‌ای به نام «عنوان پژوهی»، یعنی عنوان‌یابی در مطالعات حدیثی خاورشناسان، بدون در نظر گرفتن عناوین معین در شاخه‌های حدیثی، گنجانده نشده است.

۱-۲. عنوان محور

الگوی دوم، معکوس روش اول است؛ با این بیان که در این روش اساس کار، فراوانی موضوعات استخراج شده از دل آثار است. به عبارت دیگر، بنای کار در این الگو، رسیدن به نتیجه از اجزا به کلیات است (استقرای از جزء به کل). در این طریق، کلیه آثار شناسایی شده (مآخذشناسی)، بر اساس عناوین و موضوعات خود، دسته‌بندی (عنوان پژوهی)، و آن‌گاه با توجه به فراوانی موضوعات در چند دسته تقسیم‌گذاری (گونه‌شناسی) و توصیف، نقد و بررسی (تحلیل، روش‌شناسی و آسیب‌شناسی) می‌شوند. مراحل کاری در این فرایند از این قرارند:

الف) شناسایی پژوهش‌های استشرافی در حدیث شیعه امامیه (مآخذشناسی)،

ب) مطالعه و بررسی داده‌ها و عنوان پژوهی هر اثر بر اساس محتوا (عنوان پژوهی)،

ج) کدگذاری هر اثر بر اساس فراوانی در عنوان پژوهی (مرحله ب) و نیم‌نگاهی به عناوین اصلی و فرعی دانش‌های حدیثی (گونه‌شناسی)،

د) برون‌داد توصیفی - تحلیلی از هر کدام (تحلیل و روش‌شناسی)،

ه) نتیجه‌گیری نهایی (نقد و آسیب‌شناسی).

مزیت این الگو نسبت به پیشین، آن است که:

۱. پژوهش‌ها را بر اساس فراوانی طبقه‌بندی کرده‌ایم؛ ضمن این که نیم‌نگاهی به هندسه دانش‌های حدیثی داشته، از آن الگو نیز غفلت نکرده‌ایم. به عبارت روشن‌تر، ابتدا آثار شناسایی، گردآوری و بررسی می‌شوند. هر کدام از آنها با توجه به موضوع مطالعه شده در آن عنوان‌دهی می‌شود. سپس عناوین استخراج شده با توجه به فراوانی آنها و نگاهی به عناوین اصلی و فرعی در شاخه‌های حدیث پژوهی (مورد نظر حدیث پژوهان قدیم و جدید شیعه و سنی، که در ادامه به صورت مختصر به آن اشاره خواهیم داشت) ذیل عناوینی کدگذاری می‌شوند.

۲. برخلاف الگو اول - که گونه‌شناسی به معنای واقعی صورت نگرفته بود - در این روش، این امر به صورت خوب و دقیقی انجام می‌شود. از این رو، در برشماری مراحل آن، مرحله «عنوان پژوهی» نیز گنجانده شده است.

۳. برتری دیگر آن، برطرف کردن معضلی هم‌پوشانی در دسته‌بندی آثار است: یکی از مواردی که در پژوهش‌ها بسیار مشاهده شده، و به نظر نقص در آنها است، این است که برای نمونه در مورد برخی آثار، اگر اثری را در یکی از شاخه‌های حدیثی گنجانده‌اند، از جهتی دیگر

آن را می‌توان در شاخه‌ای دیگر نهاد. برای نمونه، مقاله «حدیث شیعه»^{۱۲} از اتان کلبرگ^{۱۳} را نمی‌توان در شاخه‌های علوم حدیث گنجانده؛ چرا که هم به مباحث تاریخی و هم به حدیث به ما هو حدیث نظر دارد. از این رو، هم‌پوشانی‌هایی از این دست در برخی موارد دیده می‌شود، که با انتخاب این شیوه می‌توان تا حدودی آن معضل را مرتفع ساخت.

۴. از دیگر مزایای این الگو، ابتکاری بودن آن است. در تمامی پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص حدیث شیعه، کارهای انجام شده به صورت شیوه نخست بوده است؛ مانند پژوهش «حدیث پژوهی در نگاه‌های خاورشناسان (حدیث شیعه، فقه الحدیث، کتابت و اسناد)»، که پیش‌تر اشاره شد. همچنین *التشیع والاستشراق* که به مبحث شیعه و استشراق به معنای عام آن نظر دارد. این اثر گرچه بر حدیث شیعه به صورت خاص متمرکز نشده، با این حال، به نظر می‌رسد از معدود آثاری است که با شیوه دوم به مطالعات خاورشناسان پرداخته است. نویسنده در فصول اول و دوم به مباحث مقدماتی پرداخته و اهتمام دانشمندان غرب به موضوع شرق‌شناسی و سپس شیعه‌شناسی را با نگاهی تاریخی و تحلیلی معرفی و تحلیل می‌کند. وی سپس از مباحث خود محورهای ذیل را استخراج کرده، برای هر کدام با ذکر عناوین و اشاره به مطالعات غربیان، به تحلیل و ارزیابی می‌نشیند:

ائمة اهل البيت عليهم السلام، عقيدة الشيعة، عقيدة المهدي عليه السلام، الغلو والغلات. عناوین مذکور با توجه به مجموعه تلاش‌های آنان در موضوع شیعه استخراج شده‌اند؛ یعنی از «جزئیات به کلیات» رسیده است.^{۱۴}

۲. عنوان پژوهی و دسته‌بندی آثار

آنچه از مجموع تلاش‌ها بر شناخت مصادر مکتوب خاورشناسان صورت گرفت، گویای آن است که آنان در انجام پژوهش‌های خود از الگوی هندسه دانش‌های حدیثی،^{۱۵} شیعه و

12. "Shi'i Hadith".

13. Etan Kohlberg.

۱۴. برخی پژوهش‌ها نیز وجود دارند که به دسته‌بندی آثار پرداخته‌اند، بلکه به مسائلی چون رویکردها یا عرصه‌های (محورهای) مطالعاتی توجه داشته‌اند؛ مانند: مقاله اخیر اتان کلبرگ که به عنوان «مقدمه‌ای» بر فصل حدیث شیعه از جلد دوم کتاب *اسلام شیعی* فرهاد دفتری آمده است. کلبرگ در این مقاله، به مهم‌ترین رویکردهای خاورشناسان در این باب اشاره کرده، آثار مهم و مسائل مهم مورد نظر در پژوهش‌های انجام شده را مرور می‌نماید (رک: "Introduction" to Shi'i Hadith).

۱۵. در اینجا هرگاه سخن از علم الحدیث، دانش‌های حدیثی و یا علوم حدیث شود، همگی به یک معنا خواهند بود؛ شایان توجه آن که ترجمه دقیق علوم الحدیث در زبان فارسی همان دانش‌ها یا فنون حدیثی است؛ چرا که این علم

سنی، پیروی نکرده^{۱۶} و بر اساس شاخه‌های حدیث پژوهی به پژوهش و تحلیل همت نداشته‌اند. بلکه، آن چه انجام گرفته، بر اساس علاقه‌مندی به تحقیق در این حوزه، مبتنی بر شاخص‌ها، مبانی و رویکردهای مطالعاتی در غرب و در نهایت پاسخ به پرسش‌ها و مسائلی بوده که در حلقه‌های مطالعاتی خود با آن مواجه بوده‌اند.

برای رسیدن به یک الگوی نظام‌مند و روش‌مند، یا دست‌کم یک کدگذاری معقول در حوزه مطالعات حدیثی شیعه امامیه از سوی خاورشناسان، در این پژوهش، با توجه به مقدمه پیش‌آمده و بر اساس الگوی روش دوم (عنوان پژوهی: از جزء به کل) و سپس در نظر گرفتن شاخه‌های حدیث پژوهی نزد حدیث‌پژوهان در الگوی روش اول (موضوع محور: از کل به جزء)، در ابتدا، اقدام به جمع‌داده‌ها کردیم و عناوین مکتوبات چاپی و آنلاین، اعم از کتاب، رساله و مقاله در موضوع حدیث شیعه گردآوری، دسته‌بندی و کدگذاری شده است (مآخذشناسی).

تذکار به این نکته شایسته است که ادعای جمع‌کمال و تمام منابع و مکتوبات خاورشناسان در باب حدیث شیعه امامیه، ادعایی گزافه خواهد بود و این مقدار ماحصل ساعت‌ها تلاش در منابع گوناگون است؛ تا آن حدی که در دسترس بوده است. با این همه، اطمینان خاطر داده می‌شود که خوانندگان و پژوهش‌گران با داشتن این فهرست و خواندن عناوین آن، قادر خواهند بود تصویری روشن از آنچه در غرب و در میان خاورشناسان در باب حدیث پژوهی شیعه امامیه صورت می‌گیرد، داشته باشند و کلیات پژوهش‌های حدیثی آنان چیزی فراتر از این نیست. مجموعه حاضر تقریباً تمام آن چیزی است که تا کنون منتشر شده و

مانند علوم تجربی نیست که چندین علم مجزا را در خود داشته باشد، بلکه بهتر آن است تا از واژگانی همچون دانش‌ها یا فنون استفاده شود و بدین سبب درستی معنای اصطلاحی آن مد نظر قرار گیرد. این اشتباه در برخی موارد در ترجمه لاتین هم صورت می‌گیرد؛ به عنوان نمونه، در ترجمه انگلیسی، برگردان Hadith Sciences را می‌بینیم، که با توجه به توضیح پیش‌گفته، بهتر است از واژه‌های دیگری مانند Hadith Knowledge یا Hadith Studies استفاده شود.

۱۶. برای آشنایی تفصیلی با گونه‌های علم الحدیث در «شیعه» رک: *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، ج ۸، ص ۵۴؛ *دریة الحدیث*، بازپژوهی *مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین*، ص ۱۲-۱۴؛ «علوم حدیث: گذشته، حال، آینده»؛ و در «سنی»، رک: *تدریب الراوی*، ج ۱، ص ۴۰؛ *علوم الحدیث و مصطلحه*، ص ۱۰۷؛ *منهج النقد فی علوم الحدیث*، ص ۳۰؛ *موسوعة علوم الحدیث و فنونه*، الجزء الاول، ص ۱۸؛ *المدخل الی دراسة علوم الحدیث*، ص ۶۰۶؛ *علوم الحدیث الشریف*، المبحث الثانی: تعریف علوم الحدیث و بیان أقسامه؛ *دریة الحدیث*، بازپژوهی *مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین*، ص ۱۵.

نیز برای آشنایی با واژه علم رک: *أصول الحدیث*، ص ۹ و برای آشنایی با علم الحدیث، رک: *منهج النقد فی علوم الحدیث*، ص ۳۰؛ شرح *بیقونیه*، ص ۹ به نقل از *علم الحدیث*، پژوهشی در *مصطلح الحدیث یا علم الدراریه*، ص ۷.

با عنایت به این که فعالیت غرب در شیعه امامیه و به ویژه حدیث امامیه به سال‌های نه چندان دور برمی‌گردد، از این رو، این نوپایی باعث شده تا تعداد و گستره پژوهش‌ها محدود باشد.^{۱۷}

پیش از ورود، لازم است نکاتی چند، یادآور شود:

نکته ۱: دایره مباحث این مطالعه «حدیث شیعه امامیه» است. از این رو، از فعالیت‌های غیرمرتبط با این حوزه چشم پوشیده شده، مگر این که در پژوهشی، از حدیث شیعه به صورت برجسته یاد شده باشد؛ به عنوان نمونه، دیگر فرق شیعی مانند اسماعیلی، زیدی و فاطمی و نیز گروه‌هایی همچون متصوفه و علویون، در اینجا مورد نظر نیستند. همچنین بررسی کارهای غیرحدیثی خاورشناسان در خصوص شیعه مورد نظر نبوده‌اند.

نکته ۲: کارهای ترجمه‌ای خاورشناسان در حدیث شیعه امامیه، مانند آنچه در خصوص صحیفه سجادیه، نهج البلاغه، کتب اربعه و... انجام شده و آنان فقط به ترجمه این مصادر همت گمارده‌اند، در این مجال مورد نظر نیستند، و تنها اثری مورد نظر قرار می‌گیرد که دارای تحلیل، نقد یا دست‌کم توصیف باشد؛ مانند برخی آثاری که مترجم در مقدمه ترجمه خود، گزارش یا تحلیل قابل توجهی ارائه داده است. از این دست می‌توان مقدمه ویلیام چیتیک را بر ترجمه صحیفه سجادیه نام برد.^{۱۸}

نکته ۳: برخی از آثاری که بسیار محدود یا مختصر بوده‌اند؛ مانند برخی از مقالات موجود

۱۷. در تهیه این فهرست، از منابع کتابشناسی شیعه و به ویژه حدیث شیعه که در بخش کتابشناسی کتب و مقالات حدیثی خاورشناسان و یا به صورت مستقل چاپ شده‌اند، بسیار کمک گرفته شده است. همچنین، با توجه به فرصتی که نویسنده برای یافتن و تکمیل منابع، مدتی در گروه مطالعات اسلامی مؤسسه مطالعات استشرافی دانشگاه وین به سر برده، در جست و جوی منابع و مأخذ از مراکز و مصادر ذیل بهره بسیار برده شده است: کتابخانه مرکزی دانشگاه وین، کتابخانه‌های وابسته به دانشگاه وین از جمله کتابخانه مؤسسه خاورشناسان، کتابخانه مطالعات خاورمیانه و کتابخانه فلسفه، وب سایت ریسرچ گیت (<http://www.researchgate.net>)، وب سایت آکادمیا (academia.edu)، کتابخانه کنگره آمریکا، کتابخانه دانشگاه آکسفورد، کتابخانه دانشگاه واشنگتن، کتابخانه بریتیش، وب سایت آمازون ([amazon](http://amazon.com))، وب سایت ورد کت ([worldcat](http://worldcat.org))، وب سایت گوگل بوکس (google.books)، وب سایت bookzz.org، وب سایت libgen.org، جست و جودر آرشیو برخی مجلات خاص مانند مجله مطالعات شیعی، مجله مطالعات قرآنی و مجله مطالعات یهود در اسلام و عربی، جست و جوی استفاده از ابزارهای جست و جوگر اینترنت و جست و جوی طریق نرم افزار سیتاوی ([citavi](http://citavi.com)).

شایان ذکر است که ایده و طرح اولیه کار در ایران و با راهنمایی اساتید محترم صورت گرفت و سپس در فرصت پیش آمده در دانشگاه وین، با راهنمایی استاد گروه مطالعات اسلامی دانشگاه، دکتر پرفسور لولکر، مشورت با اساتید شرق شناس دیگر، شرکت در کنفرانس حدیث در مونستر آلمان و ارسال پرسش‌نامه برای خاورشناسان شاخص در این حوزه، قدم به قدم در شناسایی منابع و مصادر مورد نیاز و رسیدن به نتایج لازم، حرکت کرده‌ایم.

18. As-Sahifa Al-Kamilah Al-Sajjadiyya, a Translation: Introduction.

در دایرة المعارف‌ها، که برخی از آنها در یک ستون یا کمتر به مطلبی اشاره داشته‌اند (مانند معرفی کتب اربعه شیعه، رجال شیعی، نویسندگان مهم شیعی و...)، تا جایی مورد توجه بوده‌اند که مطلب نقد، تازه یا مهمی در آنها دیده شده باشد.

نکته ۴: از بین نویسندگان ایرانی که به تحقیق و تفحص در حدیث شیعه می‌پردازند، تنها کسانی که دارای پژوهش‌های اثرگذاری در این حوزه هستند، انتخاب شده‌اند. عنوان کردن نام ایشان در جمع خاورشناسان، به این جهت است که نگاه این افراد فراشیعی و در اقلیم و به سبک و سیاق پژوهش‌های غرب منعکس شده، ضمن آن که تحقیقات صورت گرفته توسط ایشان از نظر غربیان، شاخص و از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. البته پژوهش‌های دیگری نیز از ایرانیان و غیر ایرانیان شیعی در موضوع شیعه به صورت عام و در برخی موارد حدیث شیعه به صورت خاص انجام شده، که در اینجا از ذکر نام آنان صرف نظر کرده، بیش از همه تمرکز اصلی خود را بر فعالیت غربیان گذاشته‌ایم.

نکته ۵: در تمامی بخش‌ها سعی شده نسخه اصلی اثر مورد استناد باشد، ضمن آن که، ترتیب بحث این گونه خواهد بود که آثار در دسته‌بندی‌های چندگانه، به ترتیب الفبای حرف اول نویسندگان شناسایی و فهرست می‌شوند و در پایان نیز نتیجه‌گیری صورت خواهد گرفت.

نکته ۶: در هر بخش، به روش عمده به کاررفته در تحقیقات آن بخش نیز اشاره خواهد شد؛ به عبارت دیگر، نگاهی به «روش‌شناسی» آثار نیز خواهیم داشت.^{۱۹}

از مجموع جست و جوها، تحقیقات میدانی و مشورت‌های صورت گرفته با متخصصان،^{۲۰} چنین می‌نماید که پژوهش‌های انجام شده درباره «حدیث شیعه امامیه» در

۱۹. شناخت روش و نمایاندن رویکردها به این معنا نیست که تمامی آثار خاورشناسان دارای روشی منظم بوده است و به صورت قطع می‌توان روش آنها را تشخیص داد؛ زیرا در موارد متعددی تناقض‌های روشی و عدم پایبندی به آن و یا بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی ناقص روشن و معلوم است که در نتیجه، پیامدهای خاص خود را دارد. همچنین، «روش‌شناسی» آمده به این معنا نیست که مطالعات انجام شده فقط در یکی از روش‌های نام برده، در هر دسته صورت گرفته است، بلکه این برآیند، به صورت تقریبی و در مجموع آثار دیده شده است؛ ضمن آن که نباید از نظر دور داشت که در بسیاری از پژوهش‌ها، به ویژه پژوهش‌هایی از جنس حدیثی، ممکن است در برخی موارد، از تلفیق چند روش با یکدیگر بهره برده شود (رک: روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث، فصل سوم: روش‌شناسی).

۲۰. مشورت با اساتید این حوزه در داخل و خارج از کشور یکی از بخش‌های کاری این پژوهش بوده است؛ برای نمونه، از بین خاورشناسان، اساتیدی چون جان‌اتان براون (استاد یار گروه مطالعات اسلام و تفاهم اسلامی مسیحی در آمریکا)، مارکو شولپر (استاد مطالعات عربی و شیعی در دانشگاه مونستر آلمان)، لیاقت تکیم (استاد مطالعات شیعی دانشگاه در کانادا) و لولکر (استاد راهنمای بنده در فرصت مطالعاتی دانشگاه وین) و از میان اساتید ایرانی، سید محمد کاظم

«مطالعات خاورشناسی» را می‌توان، با نیم‌نگاهی به هندسه دانش‌های حدیثی در بین فریقین و نیز بررسی فراوانی عناوین و موضوعات فعالیت‌های نوشتاری - تحقیقاتی غربیان در حدیث شیعه امامیه، در پنج دسته ذیل طبقه‌بندی کرد: الف) کلیات حدیث، ب) تاریخ حدیث، ج) فقه الحدیث، ح) منابع حدیث، خ) مطالعات رجالی و سندی حدیث.^{۲۱} ویژگی مرکزگذاری فوق در این است که هر پژوهشی در ذیل دسته‌ای مستقل جای گرفته، طبقه‌بندی و عنوان‌دهی به پژوهش‌ها در آن راحت‌تر انجام می‌شود؛ به عنوان نمونه، اگر فعالیتی را در دسته اول، یعنی کلیات قرار می‌دهیم، به این معناست که این اثر به گونه‌ای جامع، و فرای دسته‌بندی موضوعی دانش‌های حدیثی، به حدیث شیعه پرداخته است و از این رو، در زمره گروه دیگری به صورت خاص قرار نخواهد گرفت. به عبارت بهتر، همان طور که پیش از این در مزایای این روش گفته شد، معضل هم‌پوشانی تا اندازه بسیار زیادی برطرف شده است.

۲-۱. کلیات حدیث

منظورمان از «کلیات حدیث»، آن دست از نوشته‌هایی است که فرای مرزبندی‌های موضوعی در دانش‌های حدیثی و صرف نظر از شاخه‌بندی فنون حدیث در نگاه فریقین، به مطالعه، بررسی و تحلیل حدیث شیعه پرداخته‌اند. این آثار علاوه بر شاخصه «جامعیت»، دو ویژگی «تحلیلی» و «انتقادی» را نیز در خود دارند؛ برای نمونه، آثاری که به صورت کلی بر چیستی، چرایی و چگونگی شکل‌گیری حدیث و نیز مباحثی درباره ضرورت، پیشینه و اهداف مطالعات حدیثی شیعه امامیه می‌پردازند، ذیل این بخش قرار می‌گیرند. بدیهی است که برخی از آنها در ارزیابی، تحلیل و نقد برخی دیگر پیشی گرفته. از این رو، در این میان، شاخص‌تر و اثرگذارتر بوده‌اند.

به لحاظ روشی، در پژوهش‌هایی که خاورشناسان به «کلیات حدیث» امامیه می‌پردازند، از روش علی (روشی که پژوهش‌گر همه متغیرها، عوامل اصلی و زمینه‌ساز و همه متغیرها و عوامل بازدارنده از آن را شناسایی و میزان هر یک مورد ارزیابی و تحلیل قرار می‌گیرد)^{۲۲} و با رویکرد نقد و تحلیل بهره گرفته شده است. می‌توان گفت که نویسنده با ترکیب این روش با

طباطبایی، علی‌راد (استاد مطالعات خاورشناسی و استاد راهنمای این مقاله) و محمد حسن زمانی (استاد حوزه و پژوهش‌گر مطالعات استشرافی) از جمله کسانی‌اند که در این تقسیم‌گذاری از نظراتشان سود جستیم.

۲۱. توضیح و تبیین هر کدام در ابتدای هر بخش خواهد آمد.

۲۲. روش تحقیق در علوم اسلامی، ص ۶۵.

روش هم بستگی (روشی که پژوهش گرمیزان ارتباط دو عامل یا دو مجموعه از عوامل را بررسی می کند و میزان و نوع ارتباط بین آنها را به دست می آورد)،^{۲۳} و استفاده از تجزیه و تحلیل علمی، به تحقیق دست یازیده است. به عبارت روان تر، اگر انواع مطالعه را به سه نوع «تاریخی»، «تطبیقی» و «تحلیلی» تقسیم گذاری نماییم، مطالعات این دسته به شکل «تحلیلی» صورت گرفته اند.^{۲۴}

برای نمونه، اتان کلبگ در مقاله خود با عنوان «حدیث شیعه»، ضمن توصیف مقدماتی از حدیث شیعه و برخی از مبانی و کلیات، به تحلیل و ارزیابی کمک گرفته، به نتیجه گیری از مقاله خود می پردازد. وی در مقاله «ریخت شناسی و اهمیت برخی از روایات شیعه امامیه» از باکلی، پژوهش به گونه ای کاملاً منظم، با توصیف داده ها و مفاهیم و روش تحقیق و سپس مقایسه، بررسی، استدلال و تحلیل انجام شده است. دیگر نوشته های آمده در این بخش نیز از این قاعده مستثنی نبوده، رویکرد تحلیل و ارزیابی در تمامی آنها دیده می شود.

بررسی در مجموعه فعالیت های خاورشناسان نشان می دهد که تنها تعداد معدودی از پژوهش ها با نگاهی جامع و تحلیل گریه حدیث شیعه امامیه چشم دوخته اند. تعداد آثار نوشته شده در بخش کلیات حدیث، هشت عنوان است:

1. Brown, Jonathan A. C. *Hadith: Muhammad's legacy in the medieval and modern world*, Oxford: Oneworld; 2009, (Foundations of Islam).

جاناتان براون، میراث محمد در قرون وسطی و دنیای مدرن، ۲۰۰۹ م.

2. Brunner, Rainer. "The Role of Hadith as Cultural Memory in Shi'a", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 30 (2005), S. 318 – 360.

رینر برنر، «حدیث حافظه فرهنگی شیعه»، ۲۰۰۵ م.

3. Buckley, R. "The morphology and significance of some Imami Shi'ite traditions", *Journal of Semitic Studies*, 2007 fall, Vol. 52 (2), pp.301-334:301.

رونالد پی باکلی، «ریخت شناسی و اهمیت برخی از روایات شیعه امامیه»، ۲۰۰۷ م.

4. Clarke, Lynda, *Shi'ite heritage: Essays on classical and modern traditions*, Binghamton, N.Y: Global Publications; 2001.

لیندا کلارک، میراث شیعی: مقالاتی درباره سنت های کلاسیک و مدرن، ۲۰۰۱ م.

5. Daftary, Farhad and Miskinzoda, Gurdof (editors), *The Study of Shi'i*

۲۳. همان.

۲۴. برای آشنایی با انواع مطالعه، به ویژه در حوزه مطالعات قرآن و حدیث، رک: روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث، فصل سوم: روش شناسی.

Islam: History, Theology and Law, (Shi'i heritage series), I.B. Tauris, 2013.

فرهاد دفتری و گوردوف میسکیندوزا (ویراستاران)، *مطالعه اسلام: تاریخ، کلام و فقه*، ۲۰۱۳ م. (فصل حدیث شیعه شامل پنج مقاله).

6. Gleave, Robert, "Between Ḥadīth and Fiqh: The "Canonical" Imāmī Collections of Akhbār", *Islamic Law and Society*, 2001, Vol.8 (3), pp.350-382:350.

روبرت گلیو، «پیوند حدیث و فقه: مجموعه‌های رسمی احادیث امامیه»، ۲۰۰۱ م.

7. Kohlberg, Etan, "Shi'i Hadith", In: Beeston, A. F. L., editor. *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, Cambridge: Cambridge University Press; 1983. p. 299-303.

اتان کلبیگ، «حدیث شیعه»، ۱۹۸۳ م.

8. Kohlberg, Etan, "Introduction" to Shi'i Hadith Section of Daftary, Farhad and Miskinzoda, Gurdof (editors), *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law*, (Shi'i heritage series), I.B. Tauris, 2013, Volume 2, P. 165-80.

اتان کلبیگ، «مقدمه‌ای بر حدیث شیعه»، ۲۰۱۳ م.

۲-۲. تاریخ حدیث

«تاریخ حدیث»، یکی از مباحث جدید در مطالعات حدیثی است. مباحثی همچون کتابت، تدوین و تبویب حدیث، مکاتب و جریان‌های حدیثی و زمینه‌های اجتماعی - فرهنگی که به شکل‌گیری آنها انجامیده است، از جمله مسائلی است که در این حوزه مورد توجه و بحث و نظر است.

اگر بگوییم که خاورشناسان در بخش «تاریخ حدیث» در حدیث امامیه، از شیوه تاریخی - تحلیلی بهره گرفته می‌شود، سخن درستی خواهد بود؛ در مطالعات به شیوه تاریخی، پژوهش‌گر با اتکا به اسناد و مدارک تاریخی، سعی می‌کند آنچه را وابسته به گذشته است، بررسی، تحلیل و تبیین نماید. هدف از این‌گونه پژوهش‌ها در این روش، بازسازی عمیق و عینی گذشته است.^{۲۵} در واقع، زمانی به یک «مطالعه تاریخی» می‌پردازیم که زمان الف و ب وجود داشته باشند و به دنبال اختلاف موقعیت از زمان الف تا ب باشیم؛ یعنی یک وضعیت قبل و یک وضعیت بعد وجود داشته باشد و از وضعیت قبل به وضعیت بعد، موقعیتی تغییر کرده باشد تا بتوانیم آن را از نظر تاریخی مورد مطالعه قرار دهیم.^{۲۶}

۲۵. روش تحقیق در علوم اسلامی، ص ۶۴.

۲۶. روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث، ص ۷۶.

پژوهش‌های آمده در این بخش نیز از همین قاعده و روش پیگیری کرده‌اند؛ برای نمونه، در پژوهش‌هایی همچون «از امامیه تا اثنی عشریه» و «جنبه‌هایی از اندیشه اخباری در قرون هفدهم و هجدهم» از اتان کلبرگ، بررسی سیر تاریخی و به عبارت دیگر الف و ب تاریخی وجود دارد. نویسندگان در هر دو مقاله، ضمن توصیف داده‌ها و بررسی تاریخی شکل‌گیری آنها، به تحلیل و ارزیابی از آنها می‌پردازد. نمونه مشخص دیگر، مقاله «خاستگاه حدیث شیعه» از باکلی است که همان طور که از نام آن پیدا است، به جنبه تاریخی پیدایش حدیث شیعه می‌پردازد. در این دسته، کتاب آندرو نیومن با عنوان *دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی: گفتمان حدیث میان قم و بغداد* به صورت ویژه‌ای به بررسی تاریخی - تحلیلی در متون روایی متقدم شیعه پرداخته - همان گونه که خود در مقدمه کتاب بدان اشاره کرده است²⁷ و دیگرانی مانند کلبرگ بر آن صحنه گذاشتند²⁸ - و نیز این چنین است، آثار دیگر همچون، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری اثر حسین مدرسی طباطبایی.

بررسی در مجموعه تحقیقات خاورشناسان در این حوزه نشان می‌دهد که بررسی دوران‌های حیات شیعه از جمله دوران قبل از آل بویه و مقایسه آن با بعد از آل بویه، دوران حیات امامان علیهم‌السلام و به ویژه حیات امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام، جریان‌های فکری قم، ری، بغداد و کوفه، نزاع اخباری و اصولی و نیز شکل‌گیری جریان حدیث‌نگاری و جمع‌آوری و تنظیم آنها در حدیث شیعه و شناسایی جریان‌های موجود در این فرایند، از جمله مسائلی است که آنان به دنبال مطالعه، بررسی، تحلیل، ارزیابی و نقدشان هستند. مجموعه آثار ذکر شده در این بخش، پانزده عنوان هستند:

1. Buckley, Ronald P. "On the origins of Shi'i Hadith", *Muslim World*, April 1998, vol.88 (2), pp.165-184.

رونالد پی باکلی، «خاستگاه حدیث شیعه»، ۱۹۹۸ م.

2. Buckley, Ronald P. "The Imam Ja'far al-Sadiq, Abu I-Khattab and the Abbasids." *Der Islam* 79 (2002): 118-140.

رونالد پی باکلی، «امام جعفر الصادق، ابوالخطاب و عباسیان»، ۲۰۰۲ م.

3. Buckley, Ronald P. "Ja'far Al-Sadiq as a Source of Shi'i Traditions." *The Islamic Quarterly* (1999).

رونالد پی باکلی، «جعفر الصادق، منبعی از روایات شیعی»، ۱۹۹۹ م.

4. Buckley, Ronald P. "The Writings of Ja'far al-Sadiq" *Festschrift for Paul*

27. The Formative Period of Twelver Shi'ism. p. 73.

28. "Introduction" to Shi'i Hadith.

Auchterlonie (2012):15.

رونالد پی باکلی، «مکتوبات جعفرالصادق»، ۲۰۱۲ م.

5. Emir-Muezzi, Muhammad Ali, "Imâmî Şiilik'te Hadisin Sihat Kıstasları ve Fakîhin Otoritesine Dair Değerlendirmeler", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2003; 12(2):313-48.

محمد علی امیرمعزّی، «صحت حدیث شیعه امامیه و ارزیابی ملاک‌های مرتبط با مرجعیت فقیه»، ۲۰۰۳ م.

6. Gleave, Robert. *Scripturalist Islam; The History and Doctrines of the Akhbari Shi'i School*, H. Daiber (ed.), Boston: Brill; 2007. (Islamic philosophy, theology and science; vol. 72).

روبرت گلیو، اسلام متن‌گرا؛ تاریخ و دکترین مدرسه شیعی اخباری، ۲۰۰۷ م.

7. Kohlberg, Etan. "From Imāmiyya to Ithnā-'ashariyya", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1976, vol. 39(3), pp.521-534.

اتان کلبیرگ، «از امامیه تا اثنی عشریه»، ۱۹۷۶ م.

8. Kohlberg, Etan. "Aspects of Akhbari Thought in Seventeenth and Eighteenth Centuries" (1987), In *Belief and Law in Imami Shi'ism* (1991).

اتان کلبیرگ، «جنبه‌هایی از اندیشه اخباری در قرون هفدهم و هیجدهم»، ۱۹۸۷ م.

9. Kohlberg, Etan. "Akhbārīya" (1984). In *Iranica*.

اتان کلبیرگ، «اخباریه»، ۱۹۸۴ م.

10. Lalani, Arzina R. *Early Shī'ī thought: The teachings of Imam Muḥammad al-Bāqir*, London, New York: I.B. Tauris in association with the Institute of Ismaili Studies; 2000.

آرزینا لالانی، نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمد باقر علیه السلام، ۲۰۰۰ م.

11. Modarressi, Hossein, *Tradition and Survival, a Bibliographical Survey of Early Shiite Literature* (vol.1), Oxford, England: Oneworld Publications; 2003.

حسین مدرّسی طباطبایی، سنت و بقا، یک بررسی کتاب‌شناختی از مکتوبات نخستین

شیعی (میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری) (جلد اول)، ۲۰۰۳ م.

12. Newman Andrew J. "The Nature of the Akhbari/Usuli Dispute in Late-Safawid Iran. Part One: Abdallah al-Samahiji's 'Munyat al-Mumirisin'". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*; 1992; 55(i): pp. 22-51.

آندرو نیومن، «ماهیت اخباری / اصولی در اواخر دوره ایران صفوی؛ بخش اول: کتاب منیه

الممارسین عبدالله سماهیجی»، ۱۹۹۲ م.

13. Newman Andrew J. "The Nature of the Akhbari/Usuli in Late-Safawid Iran. Part Two: The Conflict Reassessed". *Bulletin of the School of Oriental*

and African Studies; 1992; 55 (ii): pp. 250-261.

آندرو نیومن، «ماهیت اخباری / اصولی در اواخر دوره ایران صفوی؛ بخش دوم: نزاع مجدد»، ۱۹۹۲ م.

14. Newman, Andrew J. "Minority Reports: Twelver Shi'i Disputation and Authority the Buyid Period." Chapter in Daftary, Farhad and Miskinzoda, Gurdof (editors), *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law*, (Shi'i heritage series), I.B. Tauris; 2013, vol. 2, I.B.

آندرو نیومن، «گزارش‌های اندک: مشاجره و مرجعیت شیعه دوازده امامی در دوره آل بویه»، ۲۰۱۳ م.

15. Newman Andrew J. *The formative period of Twelver Shi'ism: Hadīth as discourse between Qum and Baghdad*, Richmond, Surrey: Curzon; 2000, 222 p. (Culture and civilisation in the Middle East).

آندرو نیومن، دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی: گفت‌وگو میان قم و بغداد، ۲۰۰۰ م.

۲ - ۳. فقه الحدیث

«فقه الحدیث» برخلاف رجال و درایه، که به صورت خاص به سند می‌پردازند، به «متن» حدیث توجه دارد و در آن مواردی همچون شرح لغات حدیث و نص و ظاهر، عام و خاص، مطلق و مقید، مجمل و مبین و معارض و غیرمعارض بودن آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. اگر چه دانش «فقه الحدیث» در موضوع «متن» با «درایه الحدیث» اشتراک دارد، اما در «فقه الحدیث» به معناشناختی محتوای حدیث و مفهوم الفاظ و تعابیر پرداخته می‌شود و در «درایه» به وضعیت کلی متن به لحاظ فزونی یا درآمیختگی یا تغییر و تبدیل و...^{۲۹} موضوعاتی نظیر «غریب الحدیث» که به واژگان دشواریاب حدیث می‌پردازند، یا «مختلف الحدیث» که در آن روایات متعارض بررسی می‌شوند، نیز به دلیل اهتمام به متن حدیث، در این شاخه، یعنی «فقه الحدیث» جای می‌گیرند.^{۳۰}

با درنگ در عناوین و شمارگان مقالات غریبان می‌توان گفت مطالعات فقه الحدیثی پس از بررسی‌های تاریخی، دومین عرصه حضور آنان در حدیث پژوهی به شمار می‌آید و علاقمندان متعددی از خاورشناسان را به خود جلب کرده است. البته خاورشناسان به مباحث عام و نظری فقه الحدیث، همچون اصول و قواعد فهم حدیث، منبع‌شناسی فقه الحدیث و... چندان نپرداخته‌اند، لکن در فقه الحدیث موضوعی شاهد تنوع و تکثر مقالات

۲۹. الدرر، ج ۸، ص ۵۴.

۳۰. درایه الحدیث، بازپژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین، ص ۱۲ - ۱۴.

آنها هستیم. موضوعاتی همچون، فقه و حقوق، قرآن پژوهی؛ احادیث تفسیری، سیره پژوهی؛ پیامبر ﷺ، صحابه و معصومان علیهم‌السلام، کلام و عقاید: احادیث اعتقادی، فرق و مذاهب و آثار روایی کلامی، حدیث و جامعه‌شناسی و... از جمله موضوعات مورد مطالعه ایشان است.

در آثار «فقه الحدیثی»، پژوهش‌ها به شیوه «تحلیل درون‌متنی (توصیفی - تحلیلی)» روایات و به تعبیر بهتر، به گونه «فقه الحدیثی» است، که در بیشتر موارد، به روش «مطالعه تطبیقی»^{۳۱} صورت گرفته است. این گونه از مطالعات بیشتر به بررسی یک حدیث، یک عقیده شیعی و یا یک موضوع خاص شیعی - یا تطبیقی - می‌پردازد. برای نمونه، مطالعاتی که به روایات تفسیری می‌پردازند و از میان آن روایات، برخی را که بر تحریف قرآن، یا برخی تهمت‌های وارد بر شیعه اشاره دارد، گزینش می‌نمایند، و نیز بررسی احادیثی خاص؛ مانند بررسی روایت مرتبط با الاغ پیامبر ﷺ و یا واژگان غریب روایات و... همگی به شیوه تحلیل درون‌متنی روایات صورت می‌گیرد.

از سوی دیگر، خاورشناسان در برخورد با مؤلفه‌ها و بنیادهای اعتقادی شیعه - که در ذیل مباحث فقه الحدیثی جای می‌گیرند - معمولاً به دو شیوه «تاریخ‌نگری» و «پدیدارشناسی» عمل می‌کنند؛

در روش تحلیلی - تاریخی، خاورشناسان می‌کوشند تا مؤلفه‌های اعتقادی تشیع را با توجه به ریشه‌ها و تحول‌های تاریخی بررسی کنند؛ زیرا اصولی همچون امامت، مهدویت، مرجعیت و... در بستری از روی دادهای تاریخی پدید آمده‌اند. این شیوه بیشتر خاورشناسان پیش از قرن بیستم تا آغاز آن؛ مانند: فان فلوتن، دارمستتر، گلتسیهر و... بوده و هنوز هم چنین رویکردی در میان‌شان ساری است.^{۳۲}

در شیوه «پدیدارشناسی»، به بیان توصیف آموزه‌های شیعه می‌پردازند و کارکردها و تأثیرهای آموزه‌ها را در درون نظام و سیستم اعتقادی و فکری شیعه برمی‌رسند؛ برای نمونه، خاورشناسانی مانند هانری کرین، آنه ماری شیمل، همیلتون گیب و غیره در برخورد با مؤلفه‌های اعتقادی اسلام و شیعه کم و بیش از چنین روشی بهره برده‌اند^{۳۳} که این شیوه در فعالیت‌های فقه الحدیثی ایشان نیز دیده می‌شود.

۳۱. برای آشنایی با این نوع مطالعه، رک: روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث، ص ۱۱۰ - ۱۴۲.

۳۲. برای تفصیل بحث همچنین رک: «رویکرد تاریخ‌نگری و پدیدارشناسانه خاورشناسان به مبانی اعتقادی تشیع»، ص ۳۴؛ التشیع والإستشراق، مقدمه.

۳۳. نمونه‌ای از این شیوه در برخورد با مؤلفه «مهدویت»، در مقاله «مهدویت از دیدگاه شرق‌شناسان و دین‌پژوهان غربی» آمده است. نیز رک: «روش پدیدارشناسانه غربیان در شیعه‌شناسی».

در این بخش، مجموعه‌ای از آثار ایشان فهرست گردیده و سپس برخی از آنها گزارش خواهند شد، که به فهم محتوای روایات نظر داشته، به صورت موضوعی برگوشه‌ای از موضوعات، عقاید، مفاهیم یا اندیشه‌های شیعی متمرکز شده‌اند. تعداد عناوین این بخش، ۳۴ عنوان است:

1. Ayoub Mhammad. "Towards An Islamic Christology: An Image Of Jesus In Early Shi'i Muslim Literature", in: *The Islamic World*, pp. 163-188.
محمد ایوب، «یک مسیحیت‌شناسی اسلامی: تصویر مسیح در مکتوبات اولیه شیعه»، در *دایرةالمعارف جهان اسلام*.

2. Beradze G. "Among the Chosen Cities: Tiflisi in the Shi'i Tradition". *Journal of Persianate Studies*; 2008, 1, pp. 206-217.

جی برادز، «در میان شهرهای برگزیده: تفلیس در حدیث شیعه»، ۲۰۰۸ م.

3. Büyükkara, Mehmet Ali. "İmami-Şii Rivayetlerde İbrahim Peygamber", *İslami Araştırmalar*, 2001, 14 (1), pp.164-170.

محمد علی بیوکارا، «روایات شیعی در مورد حضرت ابراهیم علیه السلام»، ۲۰۰۱ م.

4. Calder, Norman. "Judicial authority in Imami Shi'i jurisprudence", *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, 1979, vol.6 (2), pp.104-108.

نورمن کالدر، «وثاقت فقهی (قضایی) در فقه شیعه امامی»، ۱۹۷۹ م.

5. Crow Ds. *The Role of Al-'Aql In Early Islamic Wisdom With Reference To Imam Ja'far Al-Sadiq [Doctor Of Philosophy]: Mcgill University, Montreal P.O.; 1996.*

دس کرو، «نقش عقل در حکمت صدر اسلام با توجه به حدیث امام جعفر الصادق علیه السلام»، رساله دکتری در دانشگاه مک گیل، ۱۹۹۶ م.

6. Dakake, Maria Massi. "Writing and Resistance: The Transmission of Religious Knowledge in Early Shi'ism", in Daftary, Farhad and Miskinzoda, Gurdof (editors), *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law*, (Shi'i heritage series), I.B. Tauris, 2013, vol. 2, pp. 181-200.

ماریا مسی دکاکه، «منع و کتابت: نقل دانش دینی در تشیع نخستین»، ۲۰۱۳ م.

7. Edalatnejad, Saeed. *Shiite Tradition, Rationalism and Modernity: The Codification of the Rights of Religious Minorities in Iranian Law (1906 - 2004)*, a dissertation submitted to The Department of History and Cultural Studies in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Institute for Islamic Studies, Free University Berlin (2009).

سعید عدالت‌نژاد، حدیث شیعه، عقل‌گرایی و مدرنیته: قانون‌گذاری حقوق اقلیت‌های

دینی در فقه [قانون] ایرانی، رساله دکتری در دانشگاه آزاد برلین، ۲۰۰۹ م.

8. Firestone, Reuven. "Merits, Mimesis, and Martyrdom: Aspects of Shi'ite Meta-historical Exegesis on Abraham's Sacrifice in Light of Jewish, Christian, and Sunni Muslim Tradition", *Journal of the American Academy of Religion*; 1998, 66 (1).

ریون فایرستون، «ویژگی‌ها، تقلید و شهادت: جنبه‌های تفسیر فراتاریخی شیعه از داستان قربانی ابراهیم علیه السلام در پرتو حدیث یهود، مسیحیت و اهل سنت»، ۱۹۹۸ م.

9. Gleave Robert. "Acceptance of the *Ijtihad* - Legitimation of tolerance. Possibilities of internal and external tolerance in Islam taking the example of the *Ijtihad* discussion". *Bulletin of The School of Oriental And African Studies*-University Of London, 2006, vol.69, pp.145-147.

روبرت گلیو، «پذیرش اجتهاد - مشروعیت صبر [میزان خطاپذیری]: امکان صبر [میزان خطاپذیری یا تسامح] درونی و بیرونی در اسلام با شاهد مثال مبحث اجتهاد»، ۲۰۰۶ م.

10. Gleave Robert. "Literal Meaning and Interpretation in Early Imāmī Law", in *Islamic Law in Theology*, Edited by: A Kevin Reinhart and Robert Gleave, Brill: Leiden-Boston, 2014, pp. 231-253.

روبرت گلیو، «مفردات پژوهی و تفسیر لغوی در فقه نخستین امامیه»، ۲۰۱۴ م.

11. Inloes A. "The Queen of Sheba in Shi'a Hadith". *Journal of Shia Islamic Studies*, fall 2012, vol. 5 (4), pp.423-440.

ای اینلوز، «ملکه سبا در حدیث شیعه»، ۲۰۱۲ م.

12. Ispahany B, translator & Newman A, editor. *Islamic medical wisdom: the Tibb al-ʿamma*, London: Muhammadi Trust, 1991. 219 p.

بتول اصفهانی (مترجم) و آندرو نیومن (ویراستار)، *حکمت پزشکی اسلامی: طب الأئمة*، ۱۹۹۱ م.

13. Kister, M. J. "A Bag of Meat": A Study of an Early Hadīth". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1970, vol. 33(2), pp.267-275.

ام جی کستر، «بسته‌ای از گوشت: بررسی یک حدیث در صدر اسلام»، ۱۹۷۰ م.

14. Kohlberg Etan. "The position of the walad zinā in Imāmī Shī'ism". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1985, vol. 48(2), pp.237-266.

اتان کولبرگ، «جایگاه ولد الزنا در شیعه امامیه»، ۱۹۸۵ م.

15. Kohlberg Etan. "The Term 'Rafida' in Imāmī Shī'ī Usage". *Journal of the American Oriental Society*, Oct-Dec 1979, vol. 99(4), pp.677-679.

اتان کولبرگ، «اصطلاح رافضه در کاربرد شیعه امامیه»، ۱۹۷۹ م.

16. Kohlberg, Etan. "Some Zaydī Views on the Companions of the Prophet", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 1976, vol. 39 (1), pp. 91-98.

- اتان کُلبِریگ، «برخی نظرات زیدی درباره صحابه پیامبر»، ۱۹۷۶ م.
17. Kohlberg, Etan. "The Term Muhaddath in Twelver Shi'ism", 1979.
«اصطلاح محدث در شیعیه اثنی عشری»، ۱۹۷۹ م.
18. Kohlberg, Etan. "Some Imāmī Views on the Sahāba", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1984, vol. 5, pp. 143-176.
اتان کُلبِریگ، «برخی نظرات شیعه امامیه درباره صحابه»، ۱۹۸۴ م.
19. Kohlberg, Etan. "Some Shi'i Views of The Antediluvian World", *Studia Islamica*, 1980, no. 52, pp. 41-66.
اتان کُلبِریگ، «برخی نظرات شیعه درباره جهان پس از طوفان نوح»، ۱۹۸۰ م.
20. Kohlberg, Etan. "Early attestations of the Term 'Ithnā Ashariyya'", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 2000, vol. 24, pp. 343-357.
اتان کُلبِریگ، «گواهی‌های نخستین برواژه اثنی عشریه»، ۲۰۰۰ م.^{۳۴}
21. Kohlberg, Etan. "Non-Imāmī Muslims in Imāmī Figh", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1985, vol. 6, pp. 99-106.
اتان کُلبِریگ، «مسلمانان غیرامامی در فقه امامی»، ۱۹۸۵ م.
22. Kohlberg, Etan. "The Abu Basir tradition: Qur'anic verses on the merits of the Shi'a", in: *Law and Tradition in Classical Islamic Thought: Studies in Honor of Professor Hossein Modarressi*, 2013, 348 p.
اتان کُلبِریگ، «روایت ابوبصیر؛ آیات قرآن درباره محاسن شیعه»، ۲۰۱۳ م.
23. Mir-Hosseini, Ziba. "How the Door of Ijtihad Was Opened and Closed: A Comparative Analysis of Recent Family Law Reforms in Iran and Morocco", 64 Wash. & Lee L. Rev. 1499 (2007), <http://scholarlycommons.law.wlu.edu/wlulr/vol64/iss4/10>.
زیبا میرحسینی (پژوهش‌گرد در لندن)، «چگونه باب اجتهاد بسته و باز می‌شود: یک تحلیل مقایسه‌ای از اصلاحات اخیر فقه خانواده در ایران و مراکش»، ۲۰۰۷ م.
24. Miskinzoda Gordof. "The Story of 'Pen and Paper' and its Interpretation in Muslim Literary and Historical Tradition", in: Daftary F, Miskinzoda G, editors. *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law*, (Shi'i heritage series), I.B. Tauris, 2013, vol. 2, pp. 231-352.
گوردوف میسکیندوزا، «داستان کاغذ و قلم و تفسیر آن در مکتوبات اسلامی و حدیث تاریخی»، ۲۰۱۳ م.
25. Miskinzoda Gordof. "The significance of the ḥadīth of the position of Aaron for the formulation of the Shī'ī doctrine of authority", *Bulletin of the*
۳۴. این اثر به فارسی توسط محمد کاظم رحمتی ترجمه شده است: «نخستین کاربردهای اصطلاح "اثنی عشریه"». مترجم همین اثر را در مجموعه‌ای از مقالات نیز منتشر کرده است: «مقالاتی در تاریخ زیدیه و امامیه، ص ۱۷۷ - ۱۹۳».

School of Oriental and African Studies, February 2015, vol. 78 (01), pp. 67-82.

گوردوف میسکیندووزا، «اهمیت حدیث منزلت هارون در شکل دهی دکتترین مرجعیت شیعی»، ۲۰۱۵.

26. Moreen VB. "Salman-i farisi and the Jews: An anti-jewish shi'i hadith from the seventeenth century". *Jerusalem: Ben-Zvi Institute*, 1990.

وی بی مورین، «سلمان فارسی و یهودیان: یک حدیث شیعی ضد یهودی از قرن هفدهم»، ۱۹۹۰ م.

27. Rubin, Uri. "Muhammad's night journey (isra') to al-Masjid al-Aqsa. Aspects of the earliest origins of the Islamic sanctity of Jerusalem", *Al-Qantara*, Jan-Jun 2008, vol.29(1), pp.147-164.

یوری روبین، «سفر شبانه پیامبر به مسجد الاقصی (أسراء): ابعاد اولین منابع تقدس اسلامی بیت المقدس»، ۲۰۰۸ م.

28. Rubin, Uri. "Prophets and Progenitors in Early Shi'a Tradition", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1979, vol. 1, pp. 143-176.

یوری روبین، «پیامبران واجداد در حدیث نخستین شیعه»، ۱۹۷۹ م.

29. Ruffle KG. "An Even Better Creation: The Role of Adam and Eve in Shi'i Narratives about Fatimah al-Zahra". *Journal of the American Academy of Religion*, 2013, vol. 81(3), pp.791-819.

کی جی روفل، «خلقتی حتی بهتر: نقش آدم و حوا در روایات شیعه درباره فاطمة الزهراء»، ۲۰۱۳ م.

30. Ruffle KG. "May Fatimah gather our tears: the mystical and intercessory powers of Fatimah al-zahra in indo-persian, shi'i devotional literature and performance". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 2010, vol. 30(3), p.386.

کی جی روفل، «آیا فاطمه اشک‌های ما را جمع می‌کند؟ قدرت‌های عرفانی و شفاعت‌گر فاطمة الزهراء در ادبیات حماسی شیعی فارسی - هندی و عمل آنها»، ۲۰۱۰ م.

31. Sindāwī Khalie. "The Donkey of the Prophet in Shī'ite Tradition". *Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediterranean*, March 2006; 18 (1), pp. 87-98.

خالیه سینداوی، «الاغ پیامبر در حدیث شیعه»، ۲۰۰۶ م.

32. Sindāwī Khalie. "Temporary marriage in Sunni and Shi'ite Islam: A comparative study" Wiesbaden: Harrassowitz, *Arabisch-Islamische Welt in Tradition und Moderne*, 2013, vol 9.

خالیه سینداوی، «ازدواج موقت در شیعه و سنی: یک مطالعه تطبیقی»، ۲۰۱۳ م.

33. Takim LN. "Offering Complete or Shortened Prayers? The Traveler's

Salat at the 'Holy Places'».

لیاقت تکیم، «نماز کامل یا شکسته؟ نماز مسافر در مکان‌های مقدس».

34. Thurlkill MF. *Chosen among Women: Mary and Fatima in Medieval Christianity and Shi'ite Islam*, United States of America: University of Notre Dame Press, 2007.

ام اف تورکیل، برگزیده در بین زنان: مریم و فاطمه در مسیحیت قرون وسطی و اسلام شیعی، ۲۰۰۷ م.

۲-۴. منابع حدیثی

بررسی ساختاری و روشی منابع حدیثی شیعه، از جمله محورهای مورد مطالعه خاورشناسان است. در واقع، مطالعات آنان در این قسم، به شیوه روش‌شناسی^{۳۵} صورت می‌گیرد. در این گونه پژوهش‌ها، بیشترین روش به کار برده شده به شیوه توصیف موردی و توصیفی - تحلیلی است؛ در روش اول، پژوهش‌گریک موقعیت یا موضوعی را با تکیه بر اطلاعات جمع‌آوری شده با دقت و حفظ عینیت توصیف می‌نماید؛ مانند توصیف ویژگی‌های یک راوی یا کتاب (توصیفی موردی) و در روش دوم، یک متن برای فهم و تحلیل محتوای آن و کشف اراده متکلم و به نطق درآوردن آن توصیف می‌شود (توصیفی - تحلیلی).^{۳۶} خاورشناسان در این آثار سعی دارند منابع مهم حدیثی را مورد بررسی منهجی و ساختاری قرار داده با یکدیگر مقایسه نمایند، و تأثیر و تأثرات آنها را از یکدیگر بنمایند. در ادامه به مجموعه‌ای از این آثار در باب حدیث شیعه امامیه اشاره می‌شود. مجموعه عنوان شده در این بخش، ۴۱ مورد است:

1. Afsaruddin Asma. "An Insight into the Hadīth Methodology of Jamāl al-Dīn Aḥmad b. Ṭāwūs", *Der Islam*, 1995, vol.72(1), pp.25-46.

أسماء افسرالدین، «نگاهی به روش‌شناسی حدیثی جمال الدین أحمد بن طاووس»، ۱۹۹۵ م.

2. Amir-Moezzi MA& Ansari H. "Muḥammad b. Ya'qūb al-Kulaynī (m. 328 ou 329/939-40 ou 940-41) et son Kitāb al-Kāfi", *Studia Iranica*, 2009, vol.38 (2), pp.191-247.

محمد علی امیر معزی و حسن انصاری، «محمد بن یعقوب کلینی و کتاب الکافی»، ۲۰۰۹.

3. Amir-Moezzi MA. "Al-Saffar al-Qummi (d. 290/902-3) et son Kitāb basa'ir al-darajat", *Journal Asiatique*, 1992, vol. CCLXXX (3-4), pp.

35. Methodolgy Studies.

۳۶. روش تحقیق در علوم اسلامی، ص ۶۴.

221-250.

محمد علی امیر معزی «صفا رقی و کتاب بصائر الدرجات»، ۱۹۹۲ م.

4. Asatryan M. *Heresy and Rationalism in Early Islam: The Origins and Evolution of the Mufaḍḍal-Tradition* [Doctor of Philosophy]: Yale University, 2012.

اچ آساتریان، *ارتداد و عقل‌گرایی در صدر اسلام*، خاستگاه‌ها و سیر تکاملی حدیث مفضل، رساله دکتري در دانشگاه یله، ۲۰۱۲

5. Chittick WC. *As-Sahifa Al-Kamilah Al-Sajjadiyya, a Translation*, August 1988, "Introduction".

ویلیام چیتیک، *الصحيفة الكاملة السجادية: مقدمه مترجم*، ۱۹۸۸ م.

6. Calder, Norma, Mojaddedi, Jawid, and Rippin, Andrew (editors and translators). "*Ibn Bābawayh, selection from Man lā yahduruh al-faḥh on khums*", in *Classical Islam, A Sourcebook of Religious Literature*, New York, London: Routledge, 2003, pp. 50-53.

کالدر نورمن، جاوید مجددی و آندرو ریبین (ویراستاران و مترجمان)، «ابن بابویه و گزیده‌ای از من لایحضره الفقیه در باب خمس»، در *اسلام کلاسیک*، یک مرجع در ادبیات دینی، ۲۰۰۳ م.

7. Calder, Norma, Mojaddedi, Jawid, and Rippin, Andrew (editors and translators). "*Al-Kulaynī, selection from al-Kāfī on temporary marriage*", in *Classical Islam, A Sourcebook of Religious Literature*, New York and London: Routledge, 2003, pp. 54-58.

کالدر نورمن، جاوید مجددی و آندرو ریبین (ویراستاران و مترجمان)، «الکلینی و گزیده‌ای از الکافی در باره ازدواج موقت»، در *اسلام کلاسیک*، یک مرجع در ادبیات دینی، ۲۰۰۳ م.

8. Dhalla MG. *Alone with the Beloved, The words of 'Alī b. al-Husayn in the Ṣaḥīfa Sajjādiyya* [A Thesis Submitted to For the Degree of M.Phil. (B)], the University of Birmingham, 1st2012.

مگ دالا، *تنها با محبوب: سخنان علی بن حسین در صحیفه سجاده*، رساله فوق لیسانس دانشگاه بیرمنگهام، ۲۰۱۲ م.

9. Gleave, Robert. *Inevitable Doubt: Two Theories of Shiite Jurisprudence*, Leiden: E.J. Brill, 2000.

روبرت گلیو، *تردید اجتناب‌ناپذیر: دو نظریه فقهی شیعی*، ۲۰۰۰ م.

10. Jarrar, Maher. "*Sīrat Ahl al-Kisā: Early Shī'ī Sources on the Biography of the Prophet*", in *the Biography of Muḥammad*, ed. by Harald Motzki, Leiden [u.a.], 2000. pp. 98-153.

ماهر جزار، «سیره اهل‌الکساء: نخستین منابع شیعه درباره سیره پیامبر ﷺ»، ۲۰۰۰ م.

11. Kohlberg, Etan. "*Al-Uṣūl al-Arba'umi'a*", *Jerusalem Studies in Arabic*

& *Islam*, 1987, vol. 10, pp. 128-166.

اتان کُلبِبرگ، «الأصول الأربعمئة»، ۱۹۸۷م.

12. Kohlberg, Etan & Amir-Moezzi, Mohammad Ali. *Revelation and Falsification: The Kitab al-qiraat of Ahmad b. Muhammad al-Sayyari*, Leyde-Boston, Brill (Texts and Studies on the Quran 4), 2009.

اتان کُلبِبرگ و محمد علی امیر معزّی، وحی و تحریف، کتاب القرائات احمد بن محمد السیاری، ۲۰۰۹م.

13. Kohlberg, Etan. "Revelation et Falsification: Introduction a L'edition du Kitab al-qiraat d'al-Sayyari", 2005.

اتان کُلبِبرگ، «وحی و تحریف، مقدمه کتاب القرائات السیاری»، ۲۰۰۵م.

14. Kohlberg, Etan. "Trends in Early Imami Shi'i Exegetical Literature and The Contribution of al-Sayyari", 2007.

اتان کُلبِبرگ، «گرایش‌ها در ادبیات تفسیری اولیه شیعه امامیه و سهم سیاری»، ۲۰۰۷م.

15. Kohlberg, Etan. "Remarques sur l'histoire de la Redaction du Coran. Author du Livre des Recitations Coraniques d'al-Sayyari", 2007.

اتان کُلبِبرگ «نکته‌هایی در باب تاریخ نگارش قرآن، با تکیه بر کتاب قرائات القرآن سیاری»، ۲۰۰۹م.

16. Kohlberg, Etan. A medieval Muslim scholar at work: Ibn Tāwūs and his library, Leiden [u. a.]: Brill, 1992. (Islamic philosophy, theology and science, vol 12).

اتان کُلبِبرگ، اثریک دانشمند مسلمان دوره میانه: ابن طاووس و کتابخانه وی، ۱۹۹۲م.

17. Kohlberg, Etan. "Behār al-'Anwār", 1989, in *Iranica*.

اتان کُلبِبرگ، «بحار الأنوار»، ۱۹۸۹م.

18. Kohlberg, Etan. "Authoritative Scripture in Early Imami Shiism", 1993.

اتان کُلبِبرگ، «متون مقدس معتبر نزد شیعه امامیه نخستین»، ۱۹۹۳م.

19. Kohlberg, Etan. "Al-Darī'an elā Tasānīf al-Sī'a", 1994, in *Iranica*.

اتان کُلبِبرگ، «الذریعة إلى تصانیف الشيعة»، ۱۹۹۴م.

20. Marcinkowski, Muhammad Ismail. "Al-Kulayni and his Early Twelver-Shi'ite *Hadith*-Compendium *Al-Kafi*: Selected Aspects of the Part *Al-Usul min al-Kafi*," *Islamic Culture*, Jan. 2000, vol.74 (1), pp. 89-126.

محمد اسماعیل مارسین کاوسکی، «کلینی و الکافی: نخستین گزیده‌های حدیثی شیعه دوازده امامی: گزیده‌هایی از الأصول من الکافی»، ۲۰۰۰م.

21. Marcinkowski, Muhammad Ismail. "Selected Aspects of the Life and Work of al-Shaykh al-Mufid (336-413/948-1022)." *Hamdard Islamicus*

(Karachi, Pakistan), Apr-Jun 2000, vol. 23 (2), pp. 41-54.

محمد اسماعیل مارسین کوسکی، «گزیده‌ای از زندگی و اثر الشیخ المفید»، ۲۰۰۰ م.

22. Marcinkowski, Muhammad Ismail. "A Glance on the First of the Four Canonical Hadith-Collections of the Twelver-Shiites: Al-Kafi by al-Kulayni (d. 328 or 329 A.H./940 or 941 C.E.)", *Hamdard Islamicus*, Karachi, Pakistan, Apr. -Jun. 2001, vol. 24 (2), pp. 13-29.

محمد اسماعیل مارسین کوسکی، «نگاهی به اولین مجموعه از مجموعه‌های چهارگانه

اصلی حدیث در بین شیعه دوازده امامی: الکافی توسط الكلینی»، ۲۰۰۱ م.

23. Marcinkowski, Muhammad Ismail, "Twelver Shiite Scholarship and Buyid Domination. A Glance on the Life and Times of Ibn Babawayh al-Shaykh al-Saduq (d. 381 A.H./991 C.E.)", *Islamic Quarterly* (London, United Kingdom), vol. 45, no. 2 (2001): 199-222.

محمد اسماعیل مارسین کوسکی، «دانش پژوهی شیعه دوازده امامی و حاکمیت آل بویه:

نگاهی به دوران و زندگی ابن بابویه شیخ صدوق»، ۲۰۰۱ م.

همین اثربا مشخصات زیر نیز موجود است:

Marcinkowski, Muhammad Ismail, "Twelver Shiite Scholarship and Buyid Domination. A Glance on the Life and Times of Ibn Babawayh al-Shaykh al-Saduq", *Islamic Culture* (Hyderabad, India), Jan. 2002, vol. 76 (1), pp. 69-99.

24. Marcinkowski, Muhammad Ismail, "Rapprochement and Fealty during the Buyids and Early Saljuqs: The Life and Times of Muhammad ibn al-Hasan al-Tusi", *Islamic Studies* (Islamabad, Pakistan), summer 2001, vol. 40 (2), pp. 273-96.

محمد اسماعیل مارسین کوسکی، «روابط حسنه و وفاداری در دوران آل بویه و اوایل

سلجوقیان: زندگی و عصر محمد بن الحسن الطوسی»، ۲۰۰۱ م.

25. Madelung, Wilferd. "Early Imāmī Theology as Reflected in the Kitāb al-kāfi of al-Kulayni", In: Daftary F, Miskinzoda G, editors. *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law* (Shi'i heritage series), I.B. Tauris, 2013, vol. 2, pp. 465-74.

ویلفرد مادلونگ، «بازتاب کلام امامیه نخستین در کتاب الکافی از الكلینی»، ۲۰۱۳ م.

26. Madelung, Wilferd. "Al-Kulayni (or al-Kulīnī), Abū Dja'far Muhammad", in *Encyclopaedia of Islam*, new edition.

ویلفرد مادلونگ، «الکلینی، ابو جعفر محمد»، در دوره جدید دایرة المعارف اسلام.

27. McDermot, Martin. "Ebn Bābawayh (Bābūya), Shaikh Sadūq", in *Encyclopaedia Iranica*.

مارتین مک درموت، «ابن بابویه، شیخ صدوق»، در دایرة المعارف ایرانیکا.

28. Marzolph U. "Crescentia's Oriental Relatives: Four Translations".

Marvels & Tales, 2008, vol. 22 (2), 299–311.

یومارزولف، «ارتباطات شرقی هلال خصیب: بررسی چهار ترجمه» (یکی از ترجمه‌ها مربوط به ترجمه کتاب *الکافی* است.)، ۲۰۰۸ م.

29. Newman, J. Andrew. "The Recovery Of The Past: Ibn Bābawayh, Bāqir Al-Majlisī and Safawid Medical Discourse", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 2012, vol. 50, pp. 109-127.

آندرو نیومن، «بازیابی گذشته: ابن بابویه، باقر مجلسی و گفتمان طبی صفوی»، ۲۰۱۲ م.

30. Newman J. Andrew. "Clerical Perceptions of Sufi Practices in Late Seventeenth-Century Persia: Arguments over the Permissibility of Singing (Ghina)". In Lewisohn L, editor, *The Heritage of Sufism*, vol. III: Late Classical Persianate Sufism: the Safavid and Mughal Period (1501-1750), Oneworld. 1999. pp. 135-164.

آندرو نیومن، «مفاهیم روحانی اعمال صوفی در اواخر قرن هفتم ایران: استدلال‌هایی بر جواز غنا»، ۱۹۹۹ م.

31. Newman, J. Andrew. "Clerical Perceptions of Sufi Practices in Late Seventeenth-Century Persia, II: Al-Ḥurr al-ʿAmilī (d. 1693) and the Debate on the Permissibility of Ghinā", in Suleiman, Y. (ed.) *Living Islamic History: Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010, pp. 192-207.

آندرو نیومن، «مفاهیم روحانی اعمال صوفی در اواخر قرن هفتم ایران، بخش دوم: حرّ عاملی (م ۱۹۶۳ م) و بحثی در باب جواز غنا»، ۲۰۱۰ م.

32. Newman J. Andrew. "Baqir al-Majlisi and Islamicate Medicine: Safavid Medical Theory and Practice Re-examined". In Newman AJ, editor, *Society and Culture in the Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period*. Leiden: Brill, 2003. pp. 371-96.

33. Newman J. Andrew. "Baqir al-Majlisi and Islamicate Medicine: Safavid Medical Theory and Practice Re-examined". In Newman AJ, editor, *Society and Culture in the Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period*. Leiden: Brill, 2003. pp. 371-96.

آندرو نیومن، «باقر مجلسی و طب اسلامی (بخش دوم): باز بررسی نظریه و عمل طبی صفویه»، ۲۰۰۳ م.

34. Newman, J. Andrew. "Bāqir al-Majlisī and Islamicate Medicine II: al-Risāla al-dhahabiyya in Bihār al-anwār", in Amir-Moezzi, M. A., Bar-Asher, M. M. & Hopkins, S. (eds.), *Le Shīʿisme Imāmīte Quarante Ans Après*, Turnhot: Brepols Publishers, 2009, pp. 349-361.

آندرو نیومن، «باقر المجلسی و طب دنیای اسلام (بخش دوم): الرسالة الذهبية در بحار الأنوار»، ۲۰۰۹ م.

35. Newman J. Andrew. "Between Qumm and the West: the occultation

according to al-Kulaynī and al-Nu'mānī", In *Culture and memory in medieval Islam*, London: I.B. Tauris, 2003, pp. 94-108.

آندرونیومن، «بین قم و غرب: غیبت در دیدگاه کلینی و نعمانی»، ۲۰۰۳ م.

36. Newman J. Andrew. "Fayd al-Kashani and the Rejection of the Clergy/State Alliance: Friday Prayer as Politics in the Safavid Period". In Walbridge L, editor, *The Most Learned of the Shi'a*, Oxford University Press, 2000, pp. 34-52.

آندرونیومن، «فیض کاشانی و عدم پذیرش عنوان پیشوای روحانی: نماز جمعه یک طرح سیاسی در دوره صفویه»، ۲۰۰۰ م.

37. Newman J. Andrew. "Sufism and Anti-Sufism in Safavid Iran: The Authorship of the 'Hadiqat al-Shi'a' Revisited", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 1999, vol. 37, pp. 95-108.

آندرونیومن، «صوفی و ضد صوفی در ایران دوره صفویه: بازبینی استنادی کتاب حقیقه الشیعة»، ۱۹۹۹ م.

38. Vilozny R. "Pre-Būyid 'Hadīth Literature: The Case of al-Barqī from Qumm (d. 274/888 or 280/894) in Twelve Sections", in: Daftary Farhad, Miskinzoda Gordof, editors. *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law*, (Shi'i heritage series), I.B. Tauris, 2013, vol. 2, pp. 203-230.

آر. ویلوزنی، «مکتوبات حدیثی قبل از آل بویه: البرقی از قم در دوازده بخش»، ۲۰۱۳ م.

39. Vilozny R. "A Shi'i Life Cycle according to al-Barqī's kitab al-Mahasin", *Arabica*, 2007, vol. 54 (3), pp. 362-396.

آر. ویلوزنی، «یک حلقه حیات شیعی بر اساس کتاب المحاسن برقی»، ۲۰۰۷ م.

40. Waris Hassan, Syed Mohammad. *A critical Study of NAHJ AL-BALAGHA* [Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy], the University of Edinburgh, 1979.

سید محمد وریس حسن، مطالعه انتقادی نهج البلاغه، رساله دکتری در دانشگاه ادینبورگ، ۱۹۷۹ م.

41. Zargar C. Ali. "Revealing Revisions: Fayd al-Kāshānī's Four Versions of al-Kalimāt al-Maknuna", *Iranian Studies: Journal of the International Society for Iranian Studies*, Mar. 2014, vol. 47(2), pp. 241-262.

سیروس علی زرگر، «بازبینی روشن: چهار نسخه از الکلمات المکنونة فیض الکاشانی»، ۲۰۱۴ م.

۲-۵. رجال و سند حدیث

دانش رجال از دانش‌هایی است که بین مسلمانان سابقه‌ای طولانی دارد. موضوع این دانش «راوی» است که به لحاظ برخورداری از برخی صفات، محل بحث قرار می‌گیرد.

خصوصیات مورد نظر در این حوزه، اموری مانند وثاقت، ضعف، یا مذهب راوی است که در اطمینان کردن به او پذیرش سخنش، نقش دارند.^{۳۷} دانش رجال اگرچه در موضوع یعنی سند حدیث با درایة الحدیث مشترک است، اما وجه تمایز آن دو این است که در درایة از سند به ما هوسند و در رجال از اجزا و اعضای تشکیل دهنده آن بحث می‌شود؛ یعنی به احوال یک یک راویانی که سند از آنها تشکیل شده است می‌پردازد.^{۳۸}

مطالعات رجالی و سندی خاورشناسان با بررسی‌های رایج در میان مسلمانان و محققان سرزمین‌های اسلامی از حیث موضوعی و روشی متفاوت است؛ غریبان معمولاً به بررسی جریان‌ها و پدیده‌های عام تاریخی تأثیرگذار در وثاقت و اعتبار راویان و روایات، علاقه‌مند هستند، تا پژوهش‌های سندی و مطالعات مربوط به جرح و تعدیل تک تک راویان؛ برای نمونه در مطالعات رجالی شیعه، خاورشناسان به بازشناسی زمینه‌های شکل‌گیری اندیشه‌های غلات و واقفه و تأثیر آن در حدیث شیعه تمایل داشته، و سعی دارند تا رویکرد تاریخی، زمینه‌های پیدایش این دو فرقه را در بستر تاریخی شیعه بررسی کرده، تعاملات محدثان و رجالیان را با آنها تحلیل کنند. در کنار این، همچنین به ارزش‌گذاری جایگاه روایات صحابه از منظر شیعه امامی و زیدی توجه نشان داده‌اند.^{۳۹} البته، در معدودی از پژوهش‌ها نیز دیده شده که یک خاورشناس در ضمن مطالعه توصیفی تحلیلی خود از یک کتاب یا عالم رجالی، به صورت مجزا، برخی از راویان یا شیوخ آن عالم را مورد بررسی قرار می‌دهد.^{۴۰}

در «مطالعات رجالی» نیز مانند پژوهش‌های مرتبط با منابع حدیثی، شیوه تحقیق به روش «توصیفی - تحلیلی» و البته در مورد راویان خاص، به شکل «توصیف موردی» است.^{۴۱} جنس این گونه مطالعات می‌طلبد که مطالعه از نوع «مطالعات تاریخی» و «تحلیلی» باشد.^{۴۲} نگاه نویسندگان به جریان‌اتی چون غلو و واقفه، صحابه و اهل تسنن در اسناد روایات شیعی و نحوه برخورد شیعه با این گونه اسناد، مطابقت بین ملاک‌های ارزیابی و صحت روایات از حیث سند بین شیعه و سنی، و بررسی آرای رجالی یک عالم یا حتی توصیفات در مورد یک

۳۷. درایة الحدیث، بازپژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین، ص ۱۲.

۳۸. الدرر، ج ۸، ص ۵۵.

۳۹. «حدیث پژوهی در نگاشته‌های مستشرقان».

۴۰. برای نمونه رک: «نگاهی به روش حدیثی جمال الدین احمد بن طاووس».

۴۱. رک: روش تحقیق در علوم اسلامی، ص ۶۵.

۴۲. رک: روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث، فصل سوم: روش شناسی.

راوی از زبان یک امام یا عالم رجالی، همگی جزو مواردی است که در این دست آثار خاورشناسان به طور چشم‌گیری دیده می‌شود، و از این رو، در هر کدام از تحقیقات خود که در این دسته قرار دارد، به تحلیل و توصیف موردی یا کلی می‌پردازند.

در این بخش تعداد دوازده عنوان ذکر می‌شود:

1. Anthony, Sean. "The Legend of 'Abdallāh ibn Saba' and the Date of Ummal-Kitāb", *The Journal of Royal Asiatic Society (JRAS)*, Series 3, 21, 1 (2011), pp. 1-30.

سین آنتونی، «افسانه عبدالله بن سبا و تاریخ ام‌الکتاب»، ۲۰۱۱ م.

2. Buckley, Ronald P. "The Early Shiite Ghulat" *Journal of Semitic Studies*, 1997.

رونالد پی باکلی، «غلات نخستین شیعه»، ۱۹۹۷ م.

3. Büyükkara, Mehmet Ali. "Imamyje Sia' Sunin Hadis Usulunden "Mezhebi Bozuk": Reviler (I): Metodolojik Degerlendirmeler, *Islami Arastirmalar Dergisi*, 2005, vol. 17(3), pp. 201-215.

محمد علی بیوکارا، «اصول حدیث شیعه امامیه: مطالعه مجموعه‌های ناسره حدیثی

شیعه امامیه (۱): ارزیابی روش شناسانه»، ۲۰۰۰ م.

4. Büyükkara, Mehmet Ali, "The Schism in the Party of Müsa al-Kazim and the Emergence of the Waqifa", *Arabica*, 2000, vol. 48, pp. 78-99.

محمد علی بیوکارا، «شیعه در حزب موسی الکاظم علیه السلام و پیدایش واقفه»، ۲۰۰۰ م.

5. Bayhom-Daou, Tamima. "The Imam's Knowledge and the Quran according to al-Faḍl b. Shādhān al-Nīsābūrī (d. 260 A.H./874 A.D.)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 2001, vol. 64 (2), pp. 188-207.

تمیمه بیهوم دائو، «علم امام و قرآن از نگاه فضل بن شاذان نیشابوری»، ۲۰۰۱ م.

6. Haider, Najam. *The Origins of The Shi'a, Identity, Ritual, and Sacred Space in Eight Century Kūfa*, (chapter: Kūfa and the Classical Narratives of Early Shī'ism), Cambridge University Press, 2011, chapter one: "Kūfa and the Classical Narratives of Early Shī'ism", pp. 3-23.

نجم حیدر، *خاستگاه‌های شیعه، هویت، مناسک و فضای مقدس در کوفه قرن هشتم،*

(فصل: «کوفه و روایات کلاسیک شیعه نخستین»)، ۲۰۱۱ م.

7. Kohlberg, Etan. "An Unusual Shi'i Isnad", *Israel Oriental Studies*, 1975, vol. 5, pp. 142-149.

اتان کولبرگ، «یک اسناد غیر معمول شیعی»، ۱۹۷۵ م.

8. Kohlberg, Etan. "A'mash Abū Mohammad Solaiman Ben Mehran", in *Iranica*, 1985.

اتان کلبی، «أعمش أبو محمد سليمان بن مهران»، ۱۹۸۵ م.

9. Kohlberg, Etan. "Fazl b. Sadan Nīsapūrī Azdī, Abū Mohammad", 1999, in *Iranica*.

اتان کلبی، «فضل بن شاذان نیشابوری ازدی، ابومحمد»، ۱۹۹۹ م.

10. Sindawi Khalie. "Mitham B. Yaya Al-Tammar: An Important Figure In Early Shi'ism", *Al-Qantara*, Jul 2008, vol. 29(2), pp.269-291.

خالیه سینداوی، «میثم بن یحیی التمار: یک شخصیت مهم در شیعه نخستین»،

۲۰۰۸ م.

11. Takim LN. "The Origins and Evaluations of Hadith Transmitters in Shi'i Biographical Literature", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, fall 2007, vol. 24(2), pp. 26-49.

لیاقت تکیم، «منابع و ارزیابی های ناقلان حدیث در کتب رجال شیعه»، ۲۰۰۷ م.

12. Sadeghi, Behnam. "The traveling tradition test: a method for dating traditions", *Der Islam*, July 2009, vol.85(1), pp.203-243.

بهنام صادقی (استاد دانشگاه استنفورد)، «بررسی حدیث سفر: روشی برای تاریخ‌گذاری

روایات»، ۲۰۰۹ م.

۲-۶. مطالعات مرتبط

بخش‌های دیگری با عناوین «عقاید» و نیز موضوع «روایات تفسیری» را نیز می‌توان به این تقسیم‌بندی اضافه کرد، همچنان که در دسته‌بندی صورت‌گرفته بدان اشاره شد؛^{۴۳} اما با توجه به این که تحقیقات این دو بخش بیشتر به مباحث «فقه‌الحدیثی» توجه داشته است، از این رو، ذکر آنها در دسته‌های مجزا را اطاله بی‌مورد بحث دانسته، به دلیل آمیخته بودن مباحث این دو بخش با هر کدام از بخش‌های پنج‌گانه فوق، نهادن آنها در گروهی مستقل را شایسته ندیده، به این مرزبندی اکتفا کردیم. شایان توجه آن که موضوعات عقیدتی شیعی بیشترین سهم پژوهش‌های غربیان را به خود اختصاص داده و بر شماری آثار آنان دشوارتر از دیگر مباحث می‌نماید؛ برای نمونه، تمامی آثاری که به امام مهدی علیه السلام و عقیده انتظار مرتبط می‌شوند، بدون شک در خود مباحث حدیثی، آن هم از جنس امامی را خواهند داشت، و یا مباحث مرتبط با فرقی چون غالیان و واقفه و... نیز از این جنس خواهند بود.

مبحث «نقد خود بر خود» یا «خود انتقادی» نیز یکی از مباحثی است که کمتر مورد توجه پژوهش‌های مرتبط با آثار خاورشناسان بوده است. خاورشناسان در کنار آثاری که بر

۴۳. رک: «حدیث پژوهی در نگاشته‌های مستشرقان».

مشرق‌زمین می‌نگارند، فصلی را هم بر نقد و بررسی آثار خود گشوده‌اند؛ به این معنا که آثار شرق‌شناسان توسط هم‌قطاران‌شان مورد بررسی، نقد و گاهی انتقاد هم قرار گرفته است. در مقوله حدیث شیعه پژوهی، به موارد بسیاری برمی‌خوریم که خاورشناسی سعی در رد یا اثبات نظر خاورشناسی دیگر را داشته، به کتاب یا اثر او استناد می‌کند. یا در برخی موارد، مبحثی مستقل در باب یک اثر اشتراقی گشوده است. این مورد بیش از پیش در مورد آثار شاخص و مهم آنان، به ویژه در بخش نقد و بررسی^{۴۴} مجلات، مقدمه کتب و مقالات، و یا بخش پیشنهادات بیشتر برای مطالعه مشاهده می‌شود.

نیز «پژوهش‌هایی که به صورت گذرا بر حدیث شیعه نظر داشته‌اند» (پژوهش‌های حدیثی عام با نیم‌نگاهی به حدیث شیعه)، از دیگر دسته‌هایی است که می‌توان به آنها اشاره کرد. در این بخش، آن دسته از پژوهش‌هایی که بعضاً در لایه لای نوشته خود از حدیث شیعه یاد کرده و به آن اشارتی داشته‌اند، مورد نظرند.

این آثار برای استناد مطالب و یا در مقام مقایسه و ذکر مثال، به برخی از روایات شیعه رجوع کرده، نظر انتقادی یا استدلالی خود را بیان کرده‌اند. البته بسیاری مقالات دیگر هم وجود دارند که به صورت بسیار مختصر و گذرا به حدیث شیعه نظر دارند، اما حجم مطلب مورد اشاره در آنها آنقدر کم است که فهرست نمودن آنها سخت و بی‌مورد خواهد بود و از این رو، تنها آن دسته از آثاری که در مقام مقایسه، استناد و استدلال، بخشی از پژوهش خود را به حدیث شیعه دوخته‌اند، مورد نظر این قسمت‌اند.

«منبع‌شناسی»‌های انجام شده توسط خاورشناسان نیز در این موضوع، دیگرگونه‌ای است که خود حائز اهمیت و مطالعه است. این دسته از تحقیقات به مأخذشناسی و کتاب‌شناسی تحقیقات غربیان در شیعه و حدیث به صورت عام و حدیث شیعه به صورت خاص اشاره دارند. یکی از مهم‌ترین منابع در شناسایی آثار تولید شده غربیان در حدیث شیعه، رجوع به منبع‌شناسی‌هایی است که گاه توسط برخی از خاورشناسان جمع‌آوری شده است. همچنین برخی از آنان در پایان کتب یا مقالات خود، در بخشی به عنوان پیشنهادات برای مطالعه بیشتر، برخی از نوشته‌ها را معرفی کرده‌اند؛ برای نمونه، آن چنان که پیش از این آمد، جاناتان براون در پایان فصل حدیث شیعه در کتاب حدیث، میراث محمد در قرون وسطی و دنیای مدرن خود، مهم‌ترین و شاخص‌ترین آثار این حوزه را برشمرده است. همچنین منبع‌شناسی خوبی در پایان بخش‌های مختلف کتاب تشیع از هاینز هام ذکر شده است.

44. Review.

منابع و مأخذ هر پنج قسم مذکور (به عنوان اقسام فرعی بحث)، نیز شناسایی شده اند که به جهت طولانی شدن این نوشتار، از آوردن عناوین آنها در اینجا منصرف شده، خوانندگان محترم را به پژوهش مستقلی که در این موضوع نگارش شده است، ارجاع می دهیم.^{۴۵}

۳. تحلیل و نتایج

از مجموع اطلاعات موجود از آثار حدیث پژوهی خاورشناسان در حوزه مطالعات شیعه امامیه چنین نتیجه می گیریم که این پژوهش ها را می توان در پنج دسته «کلیات حدیث»، «تاریخ حدیث»، «فقه الحدیث»، «منابع حدیث» و «مطالعات رجالی و سندی حدیث» کدگذاری و تقسیم کرد. قسم های دیگری نیز می توان در ذیل هر کدام از این پنج قسم افزود. برای نمونه، مطالعات مربوط به «عقاید شیعه امامیه» یا «روایات تفسیری»، بیشتر در قسم «فقه الحدیث» جای می گیرند. همچنین برخی پژوهش ها نیز وجود دارد که نه به عنوان منابع اصلی، بلکه به عنوان منابع فرعی و بعدی می تواند مورد توجه قرار گیرد. این پژوهش ها را می توان در دو بخش «پژوهش های حدیثی عام با نیم نگاهی به حدیث شیعه» و «بررسی و نقد (خودانتقادی)» جای داد. نیز بخش هایی با عنوان «نقد خود بر خود» و «منبع شناسی» خاورشناسان در حدیث امامیه را هم می توان بر گونه های فرعی آثار ایشان افزود.

۳-۱. تحلیل آماری و فراوانی

الف) مجموع آثار عنوان شده در پنج دسته اصلی، ۱۱۰ اثر و در بخش مطالعات بیشتر، ۷۵ اثر شامل مقاله، کتاب، رساله، فصلی از یک مجموعه یا مدخلی از دایرة المعارف است. بخش های بررسی و نقد، منبع شناسی - که فقط معرفی منابع مطالعاتی شیعه اند و نه مقالات و نوشته های تحقیقی منتشر شده - و نیز پژوهش های با نیم نگاهی به حدیث شیعه امامیه، به عنوان منابع مورد توجه و اصلی شناخته نمی شوند، اما بخش عقاید را می توان ذیل فقه الحدیث مورد توجه قرار داد. از این رو، با افزودن منابع عقایدی به فقه الحدیث، آثار مورد توجه به ۱۴۶ عنوان افزایش می یابد.

ب) فراوانی آثار تولید شده به این ترتیب است:

۱. کلیات حدیث: هشت عنوان

۲. تاریخ حدیث: پانزده عنوان

۳. فقه الحدیث: شصت عنوان (فقه الحدیث و عقاید)

۴۵. رک: تحلیل انتقادی «حدیث شیعه از نگاه خاورشناسان».

۴. منابع حدیث: ۴۱ عنوان

۵. مطالعات رجالی و سندی حدیث: دوازده عنوان

۶. پژوهش‌های حدیثی عام با نیم‌نگاهی به حدیث شیعه: ۲۱ عنوان

۷. بررسی و نقد (خودانتقادی): هفده عنوان

۸. منبع‌شناسی: یازده عنوان

ج) این مجموعه، حاصل تلاش ۶۷ خاورشناسی است که نوشته‌هایشان شناسایی شده است. از این تعداد، هفت نفر ایرانی هستند که در اقلیم پژوهش‌های غرب آثاری از خود به جای گذاشته‌اند: آقایان حسین مدرسی طباطبایی، محمد علی امیر معزی، سیروس علی زرگر، بهنام صادقی، حسن انصاری، سعید عدالت‌نژاد و خانم زیبا میرحسینی. اگرچه همچنین از آثار آقایان ارجمند نیز نباید غفلت کرد، اما به جهت عدم تمرکز بر مباحث حدیثی شیعه در نوشته‌های ایشان، از آثار وی نامی نبرده شده است. در این میان تعداد اندکی هم مسلمانانی‌اند که البته با نگاه غیرشیعی و در غرب به تولید آثاری همت گمارده‌اند؛ مانند: جاناتان براون و محمد علی بیوکارا و یک مورد شیعه غیرایرانی و ساکن در غرب (لیاقت تکیم).

ح) در یک نگاه آماری، اتان کلبیگ به صورت کاملاً مشهودی، دارای بیشترین اثر است. وی در هر پنج بخش دارای اثر است و از این حیث شخصیتی ممتاز به حساب می‌آید. آثار کلبیگ به ویژه در بخش فقه الحدیث و منابع حدیث، از دیگر خاورشناسان بیشتر است.^{۴۶} پس از کلبیگ، آندرو نیومن و روبرت گلیو، دارای بیشترین و ممتازترین آثار در بین هم‌قطاران خود هستند، که در اکثر بخش‌های حدیث پژوهی نوشتاری دارند. رونالد پی باکلی، پس از آن دو، دارای آثار متعددی در حوزه‌های مختلف، به ویژه حوزه تاریخ مکتوبات نخستین امامی و مباحث رجالی است. در بخش منابع روایی، ماریسین کاوسکی پس از کلبیگ و نیومن، آثار متعددی از خود بر جای گذاشته است؛ گرچه دیگر خاورشناسان نیز به فراخور مطالعات خود، بهره‌ای از این بخش برده‌اند. همچنین، محمد علی امیر معزی به عنوان شاخص‌ترین و پراثرترین فرد در بخش عقاید امامیه، در کنار مطالعات پر دامنه کلبیگ، به عنوان یک امامی‌شناس شاخص، مورد توجه خواهد بود. آثار وی به جهت استفاده وسیع از روایات امامی در اثبات و استناددهی به نظریات و فرضیات، محل تأمل و نظر است.

۴۶. نظریه همین اهمیت، به پیشنهاد دکتر علی راد، رساله‌ای در سطح چهار حوزه علمی استان قم، در سال ۱۳۹۳ ش، با موضوع اتان کلبیگ و امامیه، توسط آقای مصطفی مطهری تدوین و دفاع شد.

۲-۳. خاورشناسان برجسته

بررسی‌ها در مطالعات استشراقی در حوزه حدیث شیعه امامیه، ما را به چند شخصیت برجسته رهنمون می‌سازد:

الف) اولین و مهم‌ترین شخصیت، همان طور که از آمار مشخص است و پیش‌تر گفته شد، کسی نیست جز «اتان کلبرگ»، خاورشناس امامی پژوه پرآوازه یهودی. آثار این فرد، بدون شک جزء اولین آثار این حوزه و تأثیرگذارترین آنها به شمار می‌آید. کلبرگ را می‌توان نماینده جریان حدیث پژوهی در اسرائیل نیز نامید.

ب) پس از کلبرگ، دو شخصیت پرکار و دانشمند انگلیسی، «آندرو نیومن» و «روبرت گلیو»، به عنوان دیگر «نمونه‌های مطالعاتی» می‌توانند مورد پژوهش قرار گیرند. محوریت آثار این دو استاد، به صورت ویژه‌ای بر شیعه امامی و مطالعات حدیثی متمرکز بوده، اندیشه‌هایی را خلق کرده‌اند که در دنیای غرب بر دیگر آثار استشراقی تأثیرات مشهودی گذاشته است. هر دو نفر، به عنوان نمایندگان حوزه انگلیس مورد نظرند.

ج) دیگر خاورشناس، «رونالد پی باکلی» است. وی نیز آثار ارزشمندی از خود بر جای گذاشته و شناخت تفکرات و اندیشه‌هایش در شناخت رویکردها و اندیشه‌های غربیان، به ویژه با توجه به تحقیقات روشمند و جدید علمی‌اش، ضروری است. وی نیز اهل انگلیس بوده و البته در مکتب اساتید اسرائیلی شاگردی نموده است.

ح) از خاورشناسان مسلمان غیر ایرانی، آقایان «جان اتان براون» (از آمریکا) و «محمد علی بیوکارا» (از ترکیه) مورد توجه بایسته و لازم‌اند. تحلیل‌ها و نقادی‌های هر دو شخصیت به ویژه در حوزه حدیث شیعه امامیه جالب توجه و بررسی‌اند.

خ) از ایرانیان خاورشناس، آقایان «حسین مدرسی طباطبایی» و «محمد علی امیرمعزی» بیش از دیگران مورد توجه در این مقوله‌اند. آثار ایشان به جهت نگاشته شدن در اقلیم غرب و با سبک و سیاق نگاشته‌های غربی و نیز شاخص بودن در حوزه آثار غربی، جزو آثار استشراقی قرار گرفته است.

د) برخی از خاورشناسان دارای پژوهش‌های شاخص و مهمی‌اند؛ مانند: آرزینا لالانی، جان اتان براون، بار اشر و دیگران. از این رو، آثار موردی از این دست که در زمره فعالیت‌های تأثیرگذار، نو، مهم و انتقادی آنان در حوزه حدیث شیعه‌اند، باید به صورت ویژه گزارش شده، مورد توجه قرار گیرند.

۳-۳. پژوهش‌های شاخص

افزون بر این، برخی از آثار شاخص در حوزه‌های مختلف حدیث پژوهی شیعه به عنوان

«نمونه‌های مطالعاتی» می‌توانند انتخاب شوند. این آثار از حیث اهمیت، تأثیرگذاری بر آثار دیگر خاورشناسان، نو و جدید بودن و استناددهی بسیار در آثار مختلف مورد توجه‌اند. آثار دو بخش نخست (کلیات و تاریخ حدیث)، به لحاظ مطالب و مباحث مندرج در آن‌ها، پراهمیت‌ترین آثار به شمار می‌آیند. در دیگر بخش‌ها نیز می‌توان آثار درخوری را مشاهده کرد. همچنین، در خصوص شخصیت‌های برجسته پیش‌گفته، طبیعی است که برخی از آثار ایشان در حوزه مطالعات حدیثی شیعه امامیه، بر دیگر آثار رجحان داشته، مورد توجه ویژه قرار گیرند.

۴-۳. موضوعات پربسامد

در مطالعه آثار خاورشناسان در حدیث شیعه به ویژه شیعه امامی، به نظر می‌رسد مقولاتی چند، بیش از دیگر مقولات مورد نظر و اهتمام آنان بوده است؛ مسائلی همچون اصالت در حدیث شیعه، اهمیت و جایگاه حدیث در نزد شیعه، مقایسه آن با دیگر فرق اسلامی همچون سنی، خاستگاه شکل‌گیری و آغاز تدوین حدیث شیعه امامیه، تردید در اسناد و متون روایی امامیه، توجه به فرقه‌هایی همچون غالیان و واقفه و عقایدی چون غلو، تقیه و غیبت در تاریخ و حدیث شیعه، محوریت بخشی به امام در حدیث شیعه، توجه به تدوین حدیث در دوره متقدم شیعه، توجه به منابع متقدم و متأخر شیعه؛ مانند: اصول اربعمئه، کتاب‌های اولیه همچون المحاسن، بصائر الدرجات، الکافی و...، کتاب‌های متأخر؛ همچون، بحار الانوار، توجه به جایگاه و موقعیت مؤلفان مجموعه‌های حدیثی، اصالت بخشی به فقه به جای حدیث در شیعه امامیه، تمرکز بر مشاجره بین عقل و سنت و نیز نزاع اخباری و اصولی در تاریخ حدیث شیعه، مطالعه موردی یک حدیث، مطالعه روایات تفسیری به ویژه روایات تحریف، مطالعات تطبیقی سیره، بررسی مبانی حدیثی شیعه؛ مانند: مبانی رجالی و فقه الحدیثی و...

کتابنامه

أصول الحدیث، عبدالهادی الفضلی، بیروت: مؤسسة أم القرى للتحقیق والنشر، الطبعة الثانية، ذی القعدة ۱۴۲۱ق.

تحلیل انتقادی «حدیث شیعه از نگاه خاورشناسان»، علی حسن‌نیا، پایان‌نامه مقطع دکتری به راهنمایی دکتر علی‌راد، دانشگاه تهران، پردیس فارابی قم، گروه قرآن و حدیث، ۱۳۹۴ش.

- تدریب الراوی فی شرح تقریب النوای، جلال الدین عبدالرحمن بن أبی بکر السیوطی (۸۴۹ ق - ۹۱۱ ق)، تحقیق و تعلیق: د. عزت علی عطیه و موسی محمد علی، دارالکتب الاسلامیه، بی تا.
- التشیع والإستشراق، عرض نقدی مقارن لدراسات المستشرقین عن العقیده الشیعة وأئمتها، الدكتور عبدالجبار ناجی، بغداد و بیروت: المركز الأكادیمی للأبحاث، توزیع: منشورات الجمیل، الطبعة الأولى، ۲۰۱۱ م.
- حدیث پژوهی، مهدی مهریزی، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۳ ق / ۱۳۸۱ ش.
- درایة الحدیث، بازپژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین، شادی نفیسی، تهران: انتشارات سمت، چاپ دوم، زمستان ۱۳۸۸ ش.
- الذریعة إلى تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ ق)، بیروت: دارالأضواء، الطبعة الثانية، بی تا.
- روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث، احمد پاکتچی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
- روش تحقیق در علوم اسلامی، سید ابولقاسم نقیبی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ اول، فروردین ۱۳۹۰ ش.
- علم الحدیث، پژوهشی در مصطلح الحدیث یا علم الدرایة، سیدرضا مودب، قم: انتشارات أحسن الحدیث، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش.
- علوم الحدیث الشریف، أ.د. یوسف المرعشی، بیروت: دارالمعرفة، الطبعة الأولى، ۱۴۳۳ ق / ۲۰۱۱ م.
- علوم الحدیث و مصطلحه عرض و دراسته، الدكتور صبحی الصالح، بیروت: دارالعلم للملایین، الطبعة السادسة، ۱۹۷۱ م.
- المدخل إلى دراسة علوم الحدیث، سید عبدالماجد الغوری، دمشق و بیروت: دار ابن کثیر، الطبعة الأولى، ۱۴۳۰ ق / ۲۰۰۹ م.
- منهج النقد فی علوم الحدیث، نورالدین عتر، دمشق، سویة، الطبعة الثالثة، ۱۴۱۸ ق.
- موسوعة علوم الحدیث و فنونه، سید عبدالماجد الغوری، دمشق و بیروت: دار ابن کثیر، الطبعة الأولى، ۱۴۲۸ ق / ۲۰۰۷ م.
- «بانوان خاورشناسان شیعه پژوه (با تکیه بر آثار: لالانی، مارکوس واشمیتکه)»، علی راد (استاد راهنما)، زینب اصغری، فاطمه بابا علی و نرگس محمدی نیک (پژوهندگان)،

- حدیث/اندیشه، پاییز ۸۹ - تابستان ۹۰، شماره ۱۰ - ۱۱.
- «حدیث پژوهی درنگاشته‌های مستشرقان (حدیث شیعه، فقه الحدیث، کتابت و اسناد)»، علی راد، علوم حدیث، زمستان ۱۳۸۹، ش ۵۸.
- «روش پدیدارشناسانه غربیان در شیعه‌شناسی»، میثم توکلی‌بینا، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی تشیع و خاورشناسان (دیدگاه‌ها درباره خاورشناسان)، برگزار شده توسط انجمن تاریخ پژوهان، قم: خاکریز، ۱۳۸۸ ش.
- «رویکرد تاریخ‌نگری و پدیدارشناسانه خاورشناسان به مبانی اعتقادی تشیع»، محمد علی چلونگر، درگزیده آثار همایش بین‌المللی تشیع و خاورشناسان (نخستین: ۱۳۸۷، قم)، برگزار شده توسط انجمن تاریخ پژوهان، قم: خاکریز، ۱۳۸۷ ش.
- «نگاهی به روش حدیثی جمال الدین احمد بن طاووس»، اسماء افسرالدین، ترجمه حمید باقری، آیین پژوهش، بهمن و اسفند ۱۳۸۹ ش، سال بیست و یکم، شماره ششم.
- *As-Sahifa Al-Kamilah Al-Sajjadiyya, a Translation, WC. Chittick, Introduction.*
- *The formative period of Twelver Shi'ism: Hadith as discourse between Qum and Baghdad*, Andrew Newman, Richmond, Surrey: Curzon, 2000. 222 p. (Culture and civilisation in the Middle East).
- "Introduction" to Shi'i Hadith, Etan Kohlberg, Section of Daftary, Farhad and Miskinzoda, Gurdof (editors), *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law, (Shi'i heritage series)*, I.B. Tauris, 2013, Volume 2, P. 165-80.
- "Shi'i Hadith", Etan Kohlberg, in: Beeston, A. F. L., editor. *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, Cambridge: Cambridge University Press; 1983. p. 299-307.
- «محوهای مطالعه در خاورشناسان و حدیث»، سخنرانی ارائه شده در نشست علمی مستشرقان و حدیث شیعه، علی راد.
- وب‌سایت‌های ریسرچ‌گیست (<http://www.researchgate.net>)، آکادمیا (academia.edu)، کتابخانه کنگره آمریکا، کتابخانه دانشگاه آکسفورد، کتابخانه دانشگاه واشنگتن، کتابخانه بریتیش، آمازون (amazon)، وردکات (worldcat)، گوگل بوکس (libgen.org)، (bookzz.org)، (google.books)